

วิชาเรียงความแก้กระทู้ธรรม

ธรรมศึกษา ชั้นเอก ระดับมัธยมศึกษา

บทนำ

การเรียงความแก้กระทู้ธรรม เป็นการแสดงออกซึ่งความรู้ความเข้าใจความคิด และความรู้สึก ของผู้เขียนซึ่งได้มาจากการศึกษาวิชาธรรมะ พุทธะ และเบญจศีลเบญจธรรม ว่าสามารถจะถ่ายทอดความรู้ ความเข้าใจ ความคิดและความรู้สึกออกไปสู่ผู้อื่นได้ดีหรือไม่

การเรียนรู้วิชาธรรมะ พุทธะ และเบญจศีลเบญจธรรม เปรียบเหมือนนักเรียนไปเก็บเอาดอกไม้ที่ต่างสีต่างขนาดมากองรวมกันไว้ ส่วนการเรียงความแก้กระทู้ธรรม เปรียบเหมือนนักเรียนคัดเอาดอกไม้เหล่านั้นมาปักแจกันจะทำให้สวยงามแค่ไหน ก็ขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละคนที่จะแต่งอย่างไร

ตามหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา การเขียนหรือการพูดที่จัดว่าดีนั้นต้องเกิดประโยชน์แก่ผู้อ่านหรือผู้ฟัง ๔ ประการ คือ ๑. ได้ความรู้ความเข้าใจ ๒. เกิดความเลื่อมใสใคร่ปฏิบัติตาม ๓. กล่าวทำความดี ๔. มีความบันเทิงใจไม่เบื่อหน่าย

๑. ผู้อ่านหรือผู้ฟังจะได้รับความรู้ ความเข้าใจนั้น ผู้เขียนและผู้พูดจะต้องมีความรู้ความเข้าใจ ในเรื่องนั้นเป็นอย่างดีเสียก่อน สรุป สั้น ๆ คือ จำได้ เข้าใจชัด ปฏิบัติถูกต้อง

๒. ผู้อ่านหรือผู้ฟังจะเกิดความเลื่อมใสใคร่ปฏิบัติตามผู้เขียนหรือผู้พูดจะต้องชี้แจงให้เห็นโทษ ของการไม่ปฏิบัติอย่างนั้นว่า ไม่ดีอย่างไร

๓. ผู้อ่านหรือผู้ฟังจะกล่าวทำความดีผู้เขียนหรือผู้พูดจะต้องชี้แจงให้เห็นคุณค่าหรือประโยชน์ ของการปฏิบัติอย่างนั้นว่า ดีอย่างไร

๔. ผู้อ่านหรือผู้ฟังจะมีความบันเทิงใจไม่เบื่อหน่ายก็เพราะได้รับความรู้ความเข้าใจเห็นโทษของการ ไม่ปฏิบัติ และเห็นคุณประโยชน์ของการปฏิบัตินั้น ๆ นั้นเอง

ฉะนั้น วิชากระทู้ธรรมจึงเป็นวิชาที่สำคัญน่าศึกษาวិชาหนึ่ง เพราะเป็นการเอาวิชาที่เรียนแล้วมา ประติดประต่อให้ได้ใจความสอดคล้องกับกระทู้ธรรมตามที่สนามหลวงออกมา เป็นการแสดงให้เห็นถึง ความรู้ ความเข้าใจ ความคิดและความรู้สึกที่แท้จริงของผู้เขียน และเป็นเหตุให้เกิดความรู้ความ เข้าใจ ความคิด และความรู้สึกแก่ผู้อื่นด้วย นักเรียนจึงควรเอาใจใส่ฝึกคิด ฝึกเขียน ฝึกพูดบ่อย ๆ จะได้ เป็นคนดีมีความสามารถ โปรดนึกถึง พุทธภาษิตบทหนึ่งอยู่เสมอว่า ทนโต เสฏฐิโน มนุสเสสุ ผู้ฝึกฝนตน (อยู่ เสมอ) เป็นผู้ประเสริฐที่สุดในมวลมนุษย์

หลักเกณฑ์การแต่งกระทู้

ผู้จะแต่งกระทู้จำเป็นต้องทราบหลักเกณฑ์ในการแต่งกระทู้ก่อนหลักเกณฑ์ในการแต่งกระทู้ นั้น ผู้ศึกษาพึงทราบตามที่สนามหลวงแผนกธรรมได้วางเป็นหลักเอาไว้ดังข้อความว่า

แต่งอธิบายให้สมเหตุสมผลอ้างสุภาษิตอื่นมาประกอบด้วย ๓ ข้อ และบอกชื่อคัมภีร์ที่มาแห่ง สุภาษิตนั้นด้วย สุภาษิตที่อ้างมานั้น ต้องเรียงเชื่อมความให้สนิทติดต่อกัน สมกับกระทู้ตั้ง

ชั้นนี้ (ธรรมศึกษาชั้นเอก) กำหนดให้เขียนลงในใบตอบ ตั้งแต่ ๔ หน้า (เว้นบรรทัด) ขึ้นไป

พุทธศาสนสุภาษิต ที่นำมาใช้เป็นโจทย์และที่เอามาอ้างอิงรับรองธรรมะที่ยกขึ้นมา

๑. กิเลสวรรค คือ หมวดกิเลส

๑. สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

อิจฺฉา นรํ ปริกสฺสตี อิจฺฉา โลกสฺมิ พุชฺชหา

อิจฺฉापพฺธา ปุณฺณ สุตตา ปาเสน สกฺุณิ ยถา.

ความอยากชักพาผู้คนไป ความอยากละได้ยากในโลก

บุคคลจำนวนมากถูกความอยากผูกมัดไว้เหมือนนกติดบ่วง ฉะนั้น

๒. สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

ตณฺหา ชนฺเต ปุริส จิตฺตมสฺส วิธาวตี

สโต สํสารมาปาที ทุกฺขา น ปริมุจฺจตี.

ตัณหาก่อกำเนิดคน จิตของเขาย่อมพลุ่งพล่าน

สัตว์ยังเวียนว่ายตายเกิด จึงไม่พ้นไปจากทุกข์

๓. สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

ตณฺหาเย อุทฺทิตโต โลโก ชราย ปริวาริตโต

มจฺจุณา ปหิตโต โลโก ทุกฺখে โลโก ปตฺติงฺโก โต.

ชาวโลกถูกตัณหาดีด ถูกชราล้อม

ถูกมฤตยูบีด จึงตกอยู่ในทุกข์

๔. สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

อิจฺฉาย พพฺพมตี โลโก อิจฺฉาวินยาย มุจฺจตี

อิจฺฉาย วิปฺปหาเนน สพฺพํ ฉินฺนตี พนฺธนํ.

ชาวโลกถูกความอยากผูกมัดไว้ จะหลุดได้เพราะกำจัดความอยาก

เพราะละความอยากเสียได้ จึงตัดเครื่องผูกได้หมด

๒. อัปปรมาทวรรค คือ หมวดไม่ประมาณ

๕. สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อปฺปมตฺโต ปมตฺเตสุ สุตฺเตสุ พหุชาคฺโร

อพฺพลสฺสํ สึฆสฺสํ หิตฺวา ยาตี สุขเมธโส.

คนปัญญาดี ไม่ประมาณเมื่อคนอื่นประมาณ มีสติเมื่อคนอื่นขาดสติ

ย่อมทิ้งห่าง (คนโง่) ไป เหมือนม้าฝีเท้าเร็ว วิ่งทิ้งห่างม้าที่ไม่มีความเร็วไป ฉะนั้น

๖. สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อญฺเฏ นาวโต สติมโต สุจิตฺตมมฺสฺส นิสฺสมการิโน

สญฺ ตสฺส จ ธมฺมชีวิโน อปฺปมตฺตสฺส ยโสภิตฺตมฺมตี.

ยศย่อมเจริญแก่ผู้มีความหมั่นเพียร มีสติ ทำงานสุจริต

ไต่ร่ร่องก่อนทำ รอบคอบ ดำเนินชีวิตถูกหลักธรรมและไม่ประมาณ

๗. สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อปฺปมาทรรตา โหถ สจิตฺตมมฺนุรฺกฺขล

ทฺคฺคา อุทฺตรธตฺตานํ ปงฺเก สมนฺโนว กุณฺนุโร.

ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาณ คอยรักษาจิตของตน

จงถอนตนขึ้นจากหลุมกิเลส เหมือนช้างที่ตกหลุมโคลนถอนตนขึ้น ฉะนั้น

๘. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อุฏฐาเนนปมาเทน สญ เมน ทเมน จ

ทีปํ กยิราถ เมธาวิ ยํ โอโฆ นากิกรติ.

คนมีปัญญาพึงสร้างเกาะที่ห้วงกิเลสท่วมไม่ถึง ด้วยความหมั่น

ความไม่ประมาท ความรอบคอบ และความข่มใจ

๓. จิตตวรรค คือ หมวดจิต

๙. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่า

อานาปานสสติ ยสส อปริยุฏฐา อภาวิตา

กายปิ อิญซิโต โหติ จิตตมปิ โหติ อิญซิโต.

กายและใจของบุคคลผู้ที่ไม่บำเพ็ญไม่อบรม

อานาปานสติ ย่อมกระสับกระส่ายกระวนกระวาย

๑๐. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ทุนนิกคหสส ลหุโน ยตถ กามนิปาตินโน

จิตตสส ทมโถ สารุ จิตตํ ทนตํ สุขาวหิ.

การฝึกจิตที่ข่มได้ยาก เร็ว ซึ่งปกติจมดิ่งอยู่ในสิ่งที่ถูกใจ

เป็นความดี(เพราะว่า) จิตที่ฝึกแล้ว นำความสุขมาให้

๑๑. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ผนทน์ จปลํ จิตตํ ทุรกขํ ทุนนิวารยํ

อุชุกโรติ เมธาวิ อสุกาโรว เตชน.

ปัญญาชน ทำจิตที่ฟุ้งซ่าน กลับกลอก รักษาได้ยาก

ห้ามได้ยาก ให้ตรงได้ เหมือนช่างศร ดัดลูกศรให้ตรงได้ฉะนั้น

๑๒. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

เสโล ยถา เอกฆโน วาเตน น สมิริติ

เอวํ นินทาปัสสาสุ น สมินฺชุนติ ปณฺทิตา.

ภูเขาหินล้วน ไม่สะเทือนเพราะลมฉับใด บัณฑิตย่อม

ไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญฉนั้น

๔. ปัญญาวรรค คือ หมวดปัญญา

๑๓. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย เถรคาถา ว่า

ปญญา สุตวินิจฺฉินี ปญญา กิตติสิโลกวฑฺฒนี

ปญญาสหิโต นโร อีธ อปิ ทุกฺขेषุ สุขานิ วินฺทติ.

ปัญญาเป็นเครื่องวินิจฉัยสิ่งที่ฟังแล้ว ปัญญาเป็นเครื่องเพิ่มพูนเกียรติคุณและชื่อเสียง

ในโลกนี้ นรชน ผู้ประกอบด้วยปัญญา แม้ในความทุกข์ก็หาความสุขได้

๑๔. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย เถรคาถา ว่า

ชีวเตวาปี สปปญฺโ อปิ วิตตปริกฺขยา

ปญฺญา ย จ อลาเภน วิตตวาปี น ชีวติ.

ถึงสิ้นทรัพย์ ผู้มีปัญญาก็เป็นอยู่ได้

แต่อับปัญญาแม้มีทรัพย์ ก็เป็นอยู่ไม่ได้

๑๕. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาวชิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

มตตาสุขปริจจาคา ปสเส เจ วิปุลํ สุขํ

จเช มตตาสุขํ อีโร สมปสฺสํ วิปุลํ สุขํ.

ถ้าพึงเห็นสุขอันไพบุลย์ เพราะยอมเสียสละสุขส่วนน้อย

ผู้มีปัญญาเล็งเห็นสุขอันไพบุลย์ ก็ควรเสียสละสุขส่วนน้อย

๑๖. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาวชิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

โย จ วสฺสสํ ชีเว พุပ္พลโ อสมาทิต

เอกาหํ ชีวิตํ เสยโย ปญ วนตสฺส ฌายิโน.

ผู้มีปัญญาฆ่ากิเลส มีชีวิตรอยู่แค่วันเดียว

ประเสริฐกว่าผู้ไร้ปัญญาใจไม่มั่นคง อยู่นานผ่าน ๑๐๐ ปี

๕. ปกิณณการรรค คือ หมวดเบ็ดเตล็ด

๑๗. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาวชิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ปรทุกฺขุปธานน โย อตฺตโน สุขมิจฺจติ

เวรสํสคฺคสฺสฺสโน เวรา โส น ปริมุจฺจติ.

ผู้มุ่งถึงความสุขตนด้วยการก่อทุกข์ให้คนอื่น

เป็นผู้พัวพันอยู่กับการจองเวร ย่อมไม่พ้นจากเวร

๑๘. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาวชิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ปริตฺตํ ทารุมารุห ยถา สีเท มหณฺณเว

เอวํ กุสฺสิตมาคมม สารุชีวิปี สีหติ.

คนมั่งมี ก็ล้มจมได้เพราะติดนิสัยเกียจคร้าน

เหมือนคนเกาะท่อนไม้เล็ก ๆ จมลงในทะเลฉนั้น

๑๙. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาวชิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อสาเร สารมตินโน สารเ จาสารทสฺสโน

เต สารํ นาธิจฺจนฺติ มิจฺจาสงกปฺปโคจรา.

ผู้ที่เข้าใจสิ่งไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และเห็นสาระว่าไม่เป็นสาระ

เป็นผู้มีความคิดเห็นผิด ๆ ติดเป็นนิสัย ย่อมไม่ประสบพบสาระ

๒๐. สมเด็จพระพุทธศาสนสุภาวชิตที่มาใน ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ว่า

นิททาสีลํ สภาสีลํ อนุญ าทา จ โย นโร

อลโส โกรปญฺญาโน ตํ ปราภวโต มฺหิ.

การที่เป็นคนติดนอน ชอบสังสรรค์ ไม่ขยัน เกียจ

คร้าน โกรธง่าย นั้น เป็นทางแห่งความเสื่อม

วิธีการแต่งกระทู้ เมื่อทราบหลักเกณฑ์การแต่งกระทู้โดยย่อแล้ว ต่อไปควรทราบวิธีการแต่งวิธีการแต่งกระทู้มีองค์ประกอบ ใหญ่ ๆ ๓ อย่าง คือ

๑. คำเริ่มต้น ได้แก่คำว่า บัดนี้ จักอธิบายขยายความธรรมภาวชิต ที่ได้ยกขึ้นนิกเขบพท เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษา และปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่เวลา หรืออื่นใดตามที่เหมาะสม

๒. คำขยายความ คืออธิบายเนื้อความแห่งธรรมภาวชิต ซึ่งเป็นกระทู้ปัญหาพร้อมทั้งอ้างสุภาวชิตอื่นมาประกอบอย่างน้อย ๓ ข้อ พร้อมทั้งบอกที่มาให้ถูกต้อง

๓. คำลงท้าย คือ สรุปเนื้อความที่ได้อธิบายมาแล้วโดยย่ออีกครั้งหนึ่ง ให้สอดคล้องกับ ภาระที่
ปัญหาจบลงด้วยคำว่า สมกับธรรมภาษิตว่า...หรือ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า...ตามความเหมาะสม (ช่องว่างที่เว้น
ไว้หมายถึง ภาระที่ปัญหาพร้อมทั้งคำแปล)

ตัวอย่างแต่งเรียงความแก้กระทู้ธรรม ธรรมศึกษาชั้นเอก ระดับประถมศึกษา ชุดที่ ๑ หมวดกสิกรรม
สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

อิจฺฉา นรํ ปริกสฺสตี อิจฺฉา โลกสฺมิ พุชฺชหา

อิจฺฉापทุธา ปุณฺณ สตฺตา ปาเสน สกฺกณิ ยถา.

ความอยากชักพาผู้คนไป ความอยากจะได้ยากในโลก

บุคคลจำนวนมากถูกความอยากผูกมัดไว้เหมือนนกติดบ่วง ฉะนั้น

บัดนี้ จักได้อธิบายขยายความแห่งพุทธศาสนสุภาษิตที่ยกขึ้นเป็นบทเบื้องต้นนั้นเพื่อเป็นแนวทาง
แห่งการศึกษาและแนวทางแห่งการปฏิบัติ โดยสมควรแก่อัตภาพและธรรมเป็นลำดับไป

คำเนนความว่าความอยาก หมายถึง ความอยากได้ในทางที่มีชอบ คืออยากได้ในทางผิดทำนองคลอง
ธรรม และแสวงหาในทางที่ผิดศีลผิดธรรม ผิดกฎหมายบ้านเมือง อันเป็นเหตุให้เกิดความเดือดร้อน ทั้งแก่ตนเอง
และผู้อื่น ความอยากนี้ ถ้าเราไม่รู้เท่าทันมัน เราก็จะเป็นเหมือนหุ่นที่ถูกความอยากเชิดให้ทำสิ่งต่าง ๆ ตามที่มัน
ต้องการ ทำให้เราทำผิดทำนองคลองธรรมตามอำนาจของมัน คนทั้งหลายที่ทำความผิด ไม่ว่าจะเป็นความผิด
ต่อศีลธรรม หรือความผิดต่อกฎหมายบ้านเมือง ก็มีเหตุมาจากความอยากนี้เองและเมื่อผิดพลาดขึ้นมา ผู้ที่จะ
ได้รับผลไม่ใช่ความอยาก แต่เป็นตัวเราผู้ที่ทำตามอำนาจของความอยากนั่นเอง เราทำความผิดเพราะอำนาจ
ของความอยาก เราก็ต้องรับโทษของความผิดที่กระทำนั้น หนักบ้างเบาบ้าง ตามระดับความผิดที่กระทำลงไป
ดังนั้น เราต้องรู้เท่าทันความอยาก ถ้าอยากในทางที่ไม่ถูกไม่ควร ก็ต้องยับยั้งชั่งใจ ไม่ทำตามอำนาจของมัน เมื่อ
เรายับยั้งชั่งใจเสียได้ ก็ไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของความอยาก และไม่ต้องรับผลเสียที่จะเกิดขึ้น เมื่อมีมาเข้าจะ
น้อมนำความอยากไปในต้นเหตุได้แก่ ความทะยานอยาก อยากได้นอนอยากได้นี้ อยากเป็นโน้นอยากเป็นนี้
อยากหลุดจากสภาวะโน้นนี้ ความอยากดังกล่าวนี้ เกิดขึ้นในจิตใจของสรรพสัตว์อยู่ตลอดเวลา ไม่เคยพอ ไม่เคย
สิ้นสุด เมื่อวานเกิดแล้ววันนี้ก็เกิดอีก วันนี้เกิดแล้วพรุ่งนี้ก็จะเกิดอีกไม่มีใครสามารถคาดเดาได้ว่า ต้นเหตุคือ
ความทะยานอยากนี้จะสิ้นสุดตรงไหน หรือจะจบลงเมื่อไหร่ แม้แต่แม่น้ำสายใหญ่ยังสามารถเต็มได้ด้วยน้ำฝนที่
ตกลงมาอย่างไม่หยุดหย่อน แต่ต้นเหตุในใจสรรพสัตว์นั้น ไม่มีวันเต็มพระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีที่จะกำจัดต้นเหตุ
ให้หมดสิ้นไปได้ คือการดำเนินตามอริยมรรคมี ๘ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวสติปัฏฐาน ๔ จนสามารถ
ยังวิปัสสนาญาณให้เกิดขึ้นมาได้ครบถ้วนสมบูรณ์ เข้าถึงความเป็นอริยะขั้นสูงสุดแล้วเท่านั้น จึงจะสามารถ
ทำลายต้นเหตุนี้ให้สิ้นซากได้ ดังนั้น ผู้ที่ต้องการพ้นจากอำนาจของต้นเหตุ คือต้องการทำที่สุดแห่งต้นเหตุ ต้อง
ปฏิบัติตามวิธีแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ดังกล่าว ด้วยความเพียรพยายามอย่างยิ่งยวด เอาจริงเอาจัง ตั้งใจปฏิบัติ
จริง จึงจะสามารถบรรลุเป้าหมายได้ หนทางอื่นนอกจากนี้ไม่มี ที่จะพ้นจากวิญญูการเกิด จึงไม่พ้นไปจากทุกข์
สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

ตณฺหา ขนฺเต ปุริส จิตฺตมสฺส วิธาวตี

สตฺโต สํสารมาปาที พุทฺธา น ปริมฺจจตี.

ต้นหาก่อกำเนิดคน จิตของเขาย่อมพลุ่งพล่าน

สัตว์ยังเวียนว่ายตายเกิด จึงไม่พ้นไปจากทุกข์

อธิบายความว่า ต้นเหตุ คือ ความทะยานอยาก มี ๓ อย่าง คือ กามตัณหา ความอยากในอารมณ์ที่น่า
ปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ภวตัณหา ความอยากเป็นโน้นอยากเป็นนี้ วิภวตัณหา ความอยากหลุดพ้นจาก
สภาวะที่ไม่ชอบใจ หรือความไม่อยากเป็นโน้นเป็นนี้เอง ต้นเหตุทั้ง ๓ อย่าง ดังกล่าวมาแล้วนั้น เป็นมูลรากสำคัญ

ที่ทำให้สรรพสัตว์ต้องเป็นทุกข์ ต้องวนเวียนอยู่ในห้วงมหรณพภพสงสารนี้ไม่รู้จักจบสิ้น สัตว์ทั้งหลายตายแล้วเกิด เกิดแล้วตาย ไม่รู้จักสิ้น ก็เพราะอำนาจของตัณหาเป็นตัวการ แม่น้ำสายใหญ่ยังมีวันเต็มได้ด้วยน้ำฝนที่ตกลงมาบ่อยๆ แต่ตัณหาในใจสรรพสัตว์นั้น ไม่มีวันเต็ม เพราะสรรพสัตว์ในโลกนี้ มีความต้องการอยู่ตลอดเวลา มีความทะยานอยากอยู่ตลอดเวลา แม้ได้สิ่งที่ตนต้องการมาบำรุงบำเรอตนสมปรารถนาแล้ว ก็ยังอยากมีอยากได้มากยิ่งขึ้นต่อไปอีก ไม่รู้จักจบสิ้น ไม่รู้จักอิ่มเต็ม ท่านจึงกล่าวว่า แม่น้ำเสมอด้วยตัณหา ไม่มี ดังนั้นแล้วการที่สัตว์ทุกชีวิตบนโลกใบนี้ ต้องดิ้นรนต่าง ๆ นานา เสาะแสวงหาสิ่งต่าง ๆ มาเพื่อปรนเปรอตนเอง เพื่อสร้างความสุขความสบายให้ตนเอง ทำให้ตัวเองสบายที่สุด มีความสุขที่สุด มีสิ่งที่น่าปรารถนามากที่สุด อยากได้สิ่งใดก็ต้องชวนขวายนามาให้จงได้ นั่นคือผลของกามตัณหา เพราะกามตัณหา ทำให้สัตว์โลกต้องดิ้นรนมากมายขนาดนั้น ต้องทำทุกวิถีทางเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนต้องการ ไม่ว่าจะยากลำบากสักเพียงใดก็ตาม ต้องไม่สบายกาย ไม่สบายใจ เหน็ดเหนื่อยเป็นอันมาก ก็เพราะกามตัณหาตัวเดียวเอง ดังนั้น จึงถือได้ว่า กามนั้นแหละ เป็นทุกข์อย่างยิ่ง คือเป็นสิ่งที่สร้างทุกข์ให้สรรพสัตว์อย่างหาประมาณมิได้ องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงทรงสั่งสอนพวกเราเหล่าสาวก ให้ดำเนินตามวิถีแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ปฏิบัติตนเพื่อความเป็นอริยะ เพื่อจะได้ยกระดับจิต ให้พ้นจากอำนาจของกาม เข้าถึงความพ้นทุกข์อย่างถาวร ถ้าไม่ทำเช่นนั้น ชาวโลกทั้งหลายก็就会被ตัณหาชัก ถูกขราล้อม ถูกมฤตยูปิด จึงตกอยู่ในทุกข์ ไม่สามารถที่จะหลุดพ้น ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่เช่นนี้ สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

ตนฺหาเย อฺพทฺธิโต โลโก ขราเย ปริวาริโต

มจฺจุณา ปทฺธิโต โลโก ทุกฺখে โลโก ปตฺธิงฺโก โต.

ชาวโลกถูกตัณหาชัก ถูกขราล้อม

ถูกมฤตยูปิด จึงตกอยู่ในทุกข์

อธิบายความว่า คนทั้งหลายที่เกิดมา เปรียบได้กับ ชาวโลกถูกตัณหาชัก ถูกขราล้อม ชีวิตคืออายุมีประมาณน้อย เมื่อบุคคลถูกขราดันเข้าไปแล้ว ย่อมไม่มีผู้ป้องกัน บุคคลเมื่อเห็นภัยนี้ในมรณะ พึงละอาภิสในโลกละเสีย มุ่งสันติเกิด บุคคลมีบุตร ย่อมเศร้าโศกเพราะบุตรทั้งหลาย บุคคลมีโคย่อมเศร้าโศกเพราะโคทั้งหลาย เหมือนกันฉะนั้น เพราะอุปธิเป็นความเศร้าโศกของคน บุคคลใดไม่มีอุปธิ บุคคลนั้นไม่เศร้าโศกเลยพระสัมพุทธเจ้าประเสริฐสุดกว่าสัตว์ ๒ เท้า สัตว์อาชาไนยประเสริฐสุดกว่าสัตว์ ๔ เท้า ภรรยาที่ปรนนิบัติดี ประเสริฐสุดกว่าภรรยาทั้งหลาย บุตรใดเป็นผู้เชื่อฟัง บุตรนั้นประเสริฐสุดกว่าบุตรทั้งหลาย เพราะขับไล่ความหลับ ความเกียจคร้าน ความบิดกาย ความไม่ยินดี และความมีนเมาเพราะภักดิ์ ด้วยความเพียร อริยมรรคย่อมบริสุทธิ์ได้ กระหม่อมของเราไม่มี แ่นละ รังของเราไม่มี แ่นละ เครื่องสืบทอดของเราไม่มี แ่นละ เราเป็นผู้พ้นแล้วจากเครื่องผูก - มารดาเป็นกระหม่อม ภรรยาเป็นรัง บุตรเป็นเครื่องสืบทอด ตัณหาเป็นเครื่องผูก ภิกษุใดเป็นผู้ไกลจากกิเลส มีกิจทำเสร็จแล้ว มีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งร่างกายอันมีในที่สุด ภิกษุนั้นพึงกล่าวว่า เราพูดดังนี้บ้าง บุคคลอื่นพูดกะเราดังนี้บ้าง ภิกษุนั้นฉลาด ทราบคำพูดในโลก พึงกล่าวตามสมมติที่พูดกัน กิเลสเป็นเครื่องผูกทั้งหลาย มิได้มีแก่ภิกษุที่ละมานะเสียแล้ว มานะและคั่นะทั้งปวง อันภิกษุนั้นกำจัดเสียแล้ว ภิกษุเป็นผู้มีปัญญาดี ล่วงเสียแล้วซึ่งความสำคัญ ภิกษุนั้น พึงกล่าวว่า เราพูดดังนี้บ้าง บุคคลทั้งหลายอื่นพูดกะเราดังนี้บ้าง ภิกษุนั้นฉลาด ทราบคำพูดในโลก พึงกล่าวตามสมมติที่พูดกัน ชนเหล่าใดสร้างอาราม (สวนไม้ดอกไม้ผล) ปลุกหมูไม้ (ใช้รมเงา) สร้างสะพาน และชนเหล่าใดให้โรงน้ำเป็นทาน และบ่อน้ำทั้งบ้านที่พักอาศัย ชนเหล่านั้นย่อมมีบุญ เจริญในกาลทุกเมื่อทั้งกลางวันและกลางคืน ชนเหล่านั้นตั้งอยู่ในธรรม สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นผู้ไปสวรรค์

ศีลยังประโยชน์ให้สำเร็จจนกระทั่งชราศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ ปัญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย บุญอันโจรสลักไปได้ยาก คนผู้ยังถูกมฤตยูปิด จึงตกอยู่ในทุกข์ โลกอันตัณหาเยี่ยงมนำไป อันตัณหาเยี่ยงเสือกลืนไป โลกทั้งหมดเป็นไปตามอำนาจของธรรมอันหนึ่ง คือ ตัณหา โลกอันมฤตยูปิดไว้ โลกตั้งอยู่แล้วในทุกข์ โลกอันตัณหาหักไว้ อันชราล้อมไว้ โลกอันความอยากผูกไว้ เพราะกำจัดความอยากเสียได้จึงหลุดพ้น เพราะละความอยากได้ขาด จึงตัดเครื่องผูกได้ทั้งหมด ฆ่าความโกรธเสียได้จึงอยู่เป็นสุข ฆ่าความโกรธเสียจึงไม่เศร้าโศก เนอะ เทวดา พระอริยเจ้าทั้งหลาย สรรเสริญการฆ่าความโกรธ ซึ่งมีรากเป็นพิษ มียอดหวาน เพราะฆ่าความโกรธนั้นเสียแล้วย่อมไม่เศร้าโศก ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปล้ำใจอย่างประเสริฐของคนในโลกนี้ ธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้วนำความสุขมาให้ ความจริงเท่านั้นเป็นรสที่ดียิ่งกว่ารสทั้งหลาย คนที่เป็นอยู่ด้วยปัญญา นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวว่ามีชีวิตประเสริฐ บรรดาสิ่งทั้งหกขึ้น ความรู้เป็นประเสริฐ บรรดาสิ่งที่ตกไป อริชชาเป็นประเสริฐ บรรดาสัตว์ที่เดินด้วยเท้า พระสงฆ์เป็นประเสริฐ บรรดาชนผู้แกล้งกรรม พระพุทธเจ้าเป็นประเสริฐ บุรุษไม่พึงให้ซึ่งตน ไม่พึงสละซึ่งตน ชาวโลกถูกความอยากผูกมัดไว้ จะหลุดได้เพราะกำจัดความอยาก เพราะละความอยากเสียได้ จึงตัดเครื่องผูกได้หมด สมณะทั้งหลายย่อมกำหนดรู้ละเสียซึ่งความอยากได้ สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มานี้ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ว่า

อิจฉาย พหมติ โลโก อิจฉาวิณยาย มุจจติ

อิจฉาย วิปพาเนน สพฺพํ ฉินฺทติ พฺนฺธํ.

ชาวโลกถูกความอยากผูกมัดไว้ จะหลุดได้เพราะกำจัดความอยาก

เพราะละความอยากเสียได้ จึงตัดเครื่องผูกได้หมด

อธิบายความว่า ความอยากได้เกินประมาณนั่นเอง เมื่ออยากได้เกินประมาณ ทำให้เกิดการแสวงหาที่ผิดศีลผิดธรรม ผิดกฎหมายบ้านเมือง แสวงหาในทางที่เป็นทุจริต หรือ อนเสนา การแสวงหาในทางที่ไม่ชอบด้วยศีลธรรม ชาวโลกถูกความอยากผูกมัดไว้ จะหลุดได้เพราะกำจัดความอยาก การที่บุคคลทั้งหลายหลงผิดจนถึงขั้นขโมยของ ปล้น ชิง วิ่งราว หรือทำกรรมชั่วต่าง ๆ เพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งของที่ตนเองต้องการ ก็เป็นผลมาจากความละโมภนี้ทั้งนั้น ความละโมภทำให้บุคคลขาดคุณธรรม ไม่นึกถึงผิดชอบชั่วดี เมื่อเกิดการแสวงหาในทางที่ทุจริตผิดศีลธรรมแล้ว ก็ทำให้เกิดเป็นบาปอกุศลขึ้นมา บาปนั้นก็คอยส่งผลให้ผู้กระทำได้รับความเดือดร้อนทั้งทางกายและทางใจอยู่ตลอดเวลา เพราะละความอยากเสียได้ จึงตัดเครื่องผูกได้หมด ดังนั้น ความละโมภ จึงถือว่าเป็นบาปที่ยิ่งใหญ่ นอกจากมันจะเป็นบาปในตัวของมันเองแล้ว มันยังเป็นสาเหตุแห่งการทำให้บาปอย่างอื่น ๆ อีกนานัปการด้วย จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่เราจะต้องเร่งกำจัดความละโมภนี้ออกจากใจเสียให้หมดสิ้น อย่าปล่อยให้ความละโมภชักจูงเราให้ทำบาปทั้งหลายอีกเลย เพราะจะส่งผลให้ไปทางที่ไม่ดี ทางไปชั่ว หมายถึง ภพภูมิที่ไม่ดี เช่น นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน และภาวะที่เป็นทุกข์ต่าง ๆ ที่ต้องประสบอันเนื่องมาจากวิบากของกรรมชั่วที่เคยกระทำไว้ สาเหตุที่ทำให้สรรพสัตว์ต้องไปเกิดในทุกข์หรือต้องประสบกับภาวะที่เป็นทุกข์ต่าง ๆ นานานั้น มีสาเหตุหลักมาจากอวิชชา ซึ่งแปลว่า ความไม่รู้ หมายถึง ความไม่รู้ในอริยสัจ ไม่รู้บาปบุญคุณโทษ ไม่รู้ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ ไม่รู้ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างอื่นคือพระนิพพาน ผู้ที่ถูกอวิชชาครอบงำ ย่อมจะมีปัญญามีตบอด ไม่สามารถคิดอ่านการใด ๆ ให้กระจ่างได้ ไม่เข้าใจความเป็นจริงของสรรพสิ่ง ไม่เข้าใจกฎแห่งกรรม เมื่อสัตว์ทั้งหลายถูกอวิชชาครอบงำอยู่อย่างนี้ ย่อมทำการทุกอย่างตามความปรารถนาและความอยากของตน ถึงแม้ว่าความปรารถนาและความอยากนั้นจะชักนำให้ทำสิ่งที่เป็นกรรมชั่วซ้ำลามากก็ตาม คนที่ทำกรรมชั่วซ้ำลามากต่าง ๆ นานา เช่น ทำร้ายผู้อื่น ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ทำผิดประเวณี ปล้น ชิง วิ่งราว เป็นต้น ก็เพราะอวิชชาเป็นสาเหตุหลัก เพราะตัวอวิชชาเป็นมูลรากก่อให้เกิด โลภะ โทสะ โมหะ ขึ้นมาชักจูงจิตใจสรรพสัตว์ทั้งหลายให้กระทำความชั่วซ้ำลามากตาม

อำนาจของมันนั่นเอง ดังนั้น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่เราท่านทั้งหลายจะต้องเร่งเจริญปัญญาด้วยการหมั่นเจริญวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อทำลายตัวอวิชชาอันเป็นรากเหง้าแห่งการเวียนว่ายตายเกิด และเป็นรากเหง้าแห่งความชั่วทั้งปวงนี้ เมื่อใดที่ทำลายอวิชชาได้หมดสิ้นแล้ว ก็เป็นอันทำลายรากเหง้าแห่งการเวียนว่ายตายเกิด รากเหง้าแห่งอกุศลทั้งหมดสิ้น รากเหง้าแห่งทุกข์ก็ไม่เหลือ เป็นอันกระทำที่สุดแห่งทุกข์ ถึงฝั่งคือพระนิพพาน.

สรุปความว่า ความอยากชักพาผู้คนไป กามทั้งหลาย เป็นของเผ็ดร้อน เหมือนงูพิษ ความอยากละเอียดยากในโลก เพราะเป็นสิ่งที่น่าใคร่ หมายถึงเอากาม ๒ อย่าง คือ กิเลส กาม สิ่งที่ทำให้จิตขุ่นมัวหมกมุ่นทะยานอยากในอารมณ์ต่าง ๆ และ วัตถุ กาม สิ่งที่น่าใคร่ ได้แก่ กามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนาน่าพอใจ เป็นต้นหาก่อกำเริบคน ทำให้จิตของเขาเย่อพองพละ่าน กามทั้งสองอย่างนั้น เป็นสิ่งที่ก่อทุกข์ก่อโทษให้สรรพสัตว์เป็นอันมาก ชาวโลกทั้งหลายทำความผิดต่าง ๆ นานาก็เพราะกามนี้แหละเป็นตัวการคนทำผิดกฎหมายก็เพราะกาม คนทำผิดศีลธรรมก็เพราะกามอันชาวโลกถูกต้อนหาคัก ถูกขราล้อมอยู่ เพราะชาวโลกทั้งหลาย ต่างดิ้นรนชวนชวายเป็นเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ตนต้องการ อยากได้สิ่งที่ตนปรารถนา อยากได้สิ่งที่ตนชอบใจ สิ่งที่ทำให้เกิดความอยากได้นั้นคือวัตถุ กาม และการเอาจิตไปจดจ่อดิ้นรนชวนชวายเป็นเพื่อให้ได้สิ่งนั้น ๆ มา ก็คือกิเลส กาม ชาวโลกถูกความอยากผูกมัดไว้ จะหลุดได้เพราะกำจัดความอยาก มีแต่บัณฑิตชนคนฉลาดทั้งหลายเท่านั้น ที่มองเห็นโทษของกาม และพยายามปฏิบัติขัดเกลากามเพื่อให้หลุดพ้นจากวังวนของกาม โดยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ดำเนินตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ อันเป็นหนทางสู่นิพพาน สมดังพระพุทธภาษิตที่ยกไว้เป็นนิเชบพุทฺธเทศ ณ เบื้องต้นนั้น ว่า

อิจฺฉา นรํ ปริกฺขสฺสติ อิจฺฉา โลกสฺมิ พุชฺชหา

อิจฺฉापทุธา ปญฺญ สตฺตา ปาเสณ สกฺุณิ ยถา.

ความอยากชักพาผู้คนไป ความอยากละเอียดยากในโลก

บุคคลจำนวนมากถูกความอยากผูกมัดไว้เหมือนนกติดบ่วง ฉะนั้น

ดังได้บรรยายมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ตัวอย่างแต่งเรียงความแก้กระทู้ธรรม ธรรมศึกษาชั้นตรี ระดับประถมศึกษา ชุดที่ ๒ หมวดไม่ประมาท
สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อปฺปมตฺโต ปมตเตสฺสุ สุตเตสฺสุ พหุชาคโร

อพฺลสฺสํ สึฆสฺโส หิตฺวา ยาทิ สุมฺเธโส.

คนปัญญาดี ไม่ประมาทเมื่อคนอื่นประมาท มีสติเมื่อคนอื่นขาดสติ

ย่อมทิ้งห่าง (คนโง่) ไป เหมือนม้าฝีเท้าเร็ว วิ่งทิ้งห่างม้าที่ไม่มีความเร็วไป ฉะนั้น

บัดนี้ จักได้อธิบายขยายความแห่งพุทธศาสนสุภาษิตที่ยกขึ้นเป็นบทเบื้องต้นนี้เพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษาและแนวทางแห่งการปฏิบัติ โดยสมควรแก่อัตภาพและธรรมเป็นลำดับไป

ดำเนินความว่า ปัญญา คือ ความรอบรู้ แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ปัญญาทางโลก และปัญญาทางธรรม ปัญญาทางโลก คือปัญญาเพื่อการดำรงชีวิต หมายถึงปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเรียนรู้ในวิชาการต่าง ๆ ที่เราศึกษากันมาตั้งแต่ระดับประถมศึกษาจนถึงระดับอุดมศึกษา ความรู้ที่เกิดจากการศึกษาวิชาการต่าง ๆ เหล่านั้น เรียกว่า ปัญญาทางโลก หรือ ปัญญาเพื่อการดำรงชีวิต คนปัญญาดี ไม่ประมาทเมื่อคนอื่นประมาท มีสติเมื่อคนอื่นขาดสติ ย่อมทิ้งห่าง (คนโง่) ไป เหมือนม้าฝีเท้าเร็ว วิ่งทิ้งห่างม้าที่ไม่มีความเร็วไป ฉะนั้น เราใช้ปัญญาทางโลกนี้ในการประกอบสัมมาชีพ ทำงานหาเงินมาเลี้ยงชีวิต มาจุนเจือครอบครัว ผู้ที่มีความรู้ในวิชาการมาก มีความสามารถมาก ย่อมจะได้เปรียบคนอื่น ๆ ในการประกอบธุรกิจ หรือการทำหน้าที่การงานใด ๆ ก็ตาม เพื่อให้ได้ผลตอบแทนที่ชาวโลกทั้งหลายเขาต้องการกัน นั่นก็คือ ทรัพย์สินเงินทอง การดำเนินชีวิตในโลกนั้น เราแข่งขันกันด้วยปัญญาคือความรู้ความสามารถ ผู้ที่มีความรู้ความสามารถมาก ย่อมมีอนาคตไกล มี

โอกาสมากกว่าคนอื่น ในการที่จะเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงาน มีโอกาสเป็นหัวหน้าคนอื่น มีโอกาสรับราชการมีตำแหน่งใหญ่โต มีโอกาสในการทำธุรกิจส่วนตัว มีโอกาสสร้างรายได้มากกว่าคนอื่น คนที่มีความรู้ น้อย ความสามารถน้อย โอกาสก็น้อยตามไปด้วย การที่จะมีความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงาน หรือการที่จะมีโอกาสดำเนินชีวิตเป็นหัวหน้าคนอื่น เป็นผู้นำคนอื่นนั้น ยากนักยากหนา โอกาสที่จะทำธุรกิจหาทรัพย์สินได้จำนวนมาก ๆ นั้น ยิ่งเป็นไปได้ยาก นี่คือความสำคัญของปัญญา เพราะชาวโลกเขาดำรงชีวิตด้วยปัญญา แข่งขันกันด้วยปัญญา ปัญญาน้อยโอกาสก็น้อย ปัญญามากโอกาสก็มาก ธรรมดาเป็นเช่นนี้ ปัญญาทางธรรม คือปัญญาที่เห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง ไม่ลุ่มหลงมัวเมาในสิ่งลวงตาทั้งหลาย เข้าใจธรรมชาติทุกอย่าง อย่างที่มันเป็นจริง ๆ ไม่ใช่เข้าใจอย่างที่ชาวโลกเขาสम्मติกัน การศึกษาธรรมะของพระพุทธเจ้า การปฏิบัติธรรมตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อเป้าหมายคือยศย้อมเจริญแก่ผู้มีความหมั่นเพียร มีสติ ทำงานสุจริต ไตร่ตรองก่อนทำ รอบคอบ ดำเนินชีวิตถูกหลักธรรมและไม่ประมาท นี่เป็นสิ่งที่สำคัญมากในการดำรงตนเองให้เจริญก้าวหน้า

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อุฏฺฐา นวโต สติมโต สุกกิมมสฺส นิสम्मการิโน

สกล ตสฺส จ ธมฺมชีวิโน อปฺปมตตสฺส ยโสภิตพฺผติ.

ยศย้อมเจริญแก่ผู้มีความหมั่นเพียร มีสติ ทำงานสุจริต

ไตร่ตรองก่อนทำ รอบคอบ ดำเนินชีวิตถูกหลักธรรมและไม่ประมาท

อธิบายความว่า ธรรมะของพระพุทธเจ้านั้นเป็นสิ่งที่ลึกซึ้งคมกริบยากยิ่งนัก ยากที่คนโง่เขลาเบาปัญญาจะศึกษาให้เข้าใจถ่องแท้และปฏิบัติตามให้ได้ผลโดยเร็วได้ จำเป็นต้องอาศัยการฝึกปรือ จำเป็นต้องอาศัยการสั่งสมบารมีอย่างยิ่งยวด ปัญญาในทางโลกนั้นเพียงเพื่อให้ ยศตำแหน่งเจริญแก่ผู้มีความหมั่นเพียร มีสติ รู้จักทำงานสุจริต ผู้ที่มีปัญญาทางธรรมนั้น จะพิจารณาเห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริง จะเป็นผู้ตื่นอยู่เสมอ ไตร่ตรองก่อนทำ รอบคอบ ดำเนินชีวิตถูกหลักธรรมและไม่ประมาท คือเป็นผู้ตื่นรู้ด้วยปัญญา เห็นความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสิ่งทั้งปวง ที่มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา เห็นความเป็นทุกข์ของสิ่งทั้งปวง คือภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ไม่สามารถคงอยู่ในสภาพเดิมได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา และแตกสลายไปในที่สุด เห็นความเป็นอนัตตาของสิ่งทั้งปวง คือภาวะที่ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นสิ่งที่ไร้ตัวตน คือเป็นสภาพที่ไม่สามารถบังคับบัญชาให้เป็นอย่างโน้นอย่างนี้ตามปรารถนาได้ ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นไปตามกฎของพระไตรลักษณ์ ไม่มีใครสามารถบังคับให้เป็นอย่างอื่นได้ เมื่อพิจารณาเห็นตามความเป็นจริงเช่นนี้แล้ว ผู้มีปัญญาจะไม่ประมาท คือไม่ลุ่มหลงมัวเมาในชีวิต ว่าชีวิตนี้จะยืนยาว แต่จะพิจารณาว่า ชีวิตเป็นของไม่แน่นอน แต่ความตายเป็นของแน่นอน ดังนั้น จึงรีบเร่งศึกษาและปฏิบัติธรรมในขณะที่ยังสามารถทำได้ ไม่รอเวลา เพราะไม่รู้ว่าชีวิตจะจบลงเมื่อใด ผู้มีปัญญาจะไม่ประมาทในวัย ว่าตอนนี้เรายังอยู่ในวัยหนุ่มสาว ใช้ชีวิตวัยรุ่นให้คุ้มเสียก่อน แล้วค่อยสนใจเรื่องการศึกษาปฏิบัติธรรมทีหลังเมื่อถึงวัยชรา ผู้มีปัญญาจะไม่คิดเช่นนี้ เพราะจริง ๆ แล้วเราก็ไม่สามารถรู้ได้ว่า เมื่อถึงวัยชรา ความทรงจำของเราจะยังดีพอที่จะศึกษาธรรมะให้เข้าใจหรือไม่ เราจะยังมีกำลังพอที่จะปฏิบัติธรรมให้ได้ผลหรือไม่ ไม่รู้แม้กระทั่งว่า เราจะมีชีวิตยืนยาวจนถึงวัยชราหรือไม่ ผู้มีปัญญาจะไม่ประมาทในสุขภาพ ว่าสุขภาพจะดีตลอดไป หรือว่าตนเองเป็นคนแข็งแรง คงไม่มีวันเจ็บไข้ได้ป่วย ปฏิบัติธรรมวันไหนก็ได้ เพราะสุขภาพยังดีอยู่ แต่จะพิจารณาว่า วันนี้สุขภาพยังดี ร่างกายยังแข็งแรงอยู่ ต้องรีบชวนขวายเป็นกิจวัตร และปฏิบัติธรรม จงยินดีในความไม่ประมาท คอยรักษาจิตของตน ต้องถอนตนขึ้นจากหลุมกิเลส เหมือนช้างที่ตกหลุมโคลนถอนตนขึ้น ฉะนั้น ก่อนที่สุขภาพจะทรุดโทรมจนปฏิบัติธรรมไม่ไหว แล้วจะมาทำก็สายเกินวัยไปแล้ว

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อปฺปมาทรา โหถ สจฺจิตมนุรุทฺถ

ทฺศคา อุตฺตรตตานํ ปงฺเก สนฺโนว กุณฺขโร.

ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท คอยรักษาจิตของตน

จงถอนตนขึ้นจากหลุมกิเลส เหมือนช้างที่ตกหลุมโคลนถอนตนขึ้น ฉะนั้น

อธิบายความว่า ผู้มีปัญญาจะไม่ประมาทในเวลา ว่ายังมีเวลาอีกมาก ปฏิบัติธรรมเมื่อใดก็ได้ ยังมีเวลาอีกเยอะ แต่จะพิจารณาว่า เราไม่รู้เลยว่าเวลาชีวิตของเราจะเหลืออยู่อีกเท่าไร ต้องรีบชวนขวายเป็นกิจวัตร และปฏิบัติธรรม

ในขณะที่ยังมีเวลา จะได้ไม่ต้องเสียใจในเมื่อเวลาของเราหมดลงจริง ๆ ดังนั้น ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท คอยรักษาจิตของตน จงถอนตนขึ้นจากหลุมกิเลส เหมือนช้างที่ตกหลุมโคลนถอนตนขึ้น ฉะนั้น ผู้มีปัญญาจะไม่ประมาทในธรรม ว่าวันนี้เอาไว้ก่อน วันหลังค่อยปฏิบัติธรรมก็ได้ เพราะพระธรรมขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ลึกซึ่งคัมภีรภาพยิ่งนัก ใ้ว่าศึกษาแล้วจะเข้าใจทันที หรือปฏิบัติแล้วจะได้ผลทันที แม้แต่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้มีปัญญาบารมีมากมายนานนั้น ยังต้องใช้เวลาในชาติสุดท้ายเป็นเวลาถึง ๖ ปี จึงสามารถบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณได้ เราเป็นปุถุชนคนธรรมดา ยิ่งต้องใช้เวลาในการบำเพ็ญบารมีมากขึ้นไปอีก เมื่อคิดได้ดังนี้แล้ว จะลงมือปฏิบัติธรรมทันที ไม่ประมาท ผู้มีปัญญาเมื่อไม่ประมาท เช่นนี้ ลงมือศึกษาและปฏิบัติธรรมทันที ไม่ช้านานย่อมจะสามารถบรรลุธรรมขั้นสูง สามารถกระทำที่สุดแห่งทุกข์ ถึงสันติสุขคือพระนิพพานได้ ตามสมควรแก่บารมีที่ได้สั่งสมมา เมื่อถึงคราวที่ต้องละจากโลกนี้ไป ก็จะไปอย่างไม่หวนกลับ ดับภพดับชาติอย่างสิ้นเชิง ทิ้งเหล่าคนเขลาผู้มัวประมาทให้เผชิญชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ และมรณทุกข์ ซ้ำแล้วซ้ำเล่าต่อไป คนที่มีปัญญาเขาจะพึงสร้างเกาะที่ห้วงกิเลสท่วมไม่ถึง ด้วยความหมั่น ความไม่ประมาท รอบคอบเปรียบเหมือนม้าฝีเท้าดีที่วิ่งเข้าสู่จุดหมายปลายทาง ทั้งม้าฝีเท้าแฉะไว้ข้างหลังฉะนั้น.

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อุฏฐาเนนปมาเทน สลฺ เมณฺ ทเมณ จ

ทีปํ กยิราถ เมธาวิ ยํ โอิโฆ นากิรีติ.

คนมีปัญญาพึงสร้างเกาะที่ห้วงกิเลสท่วมไม่ถึง ด้วยความหมั่น

ความไม่ประมาท ความรอบคอบ และความข่มใจ

อธิบายความว่า ผู้มีปัญญา หมายถึง ผู้ที่มีวิจาร์ณญาณมองเห็นสรรพสิ่งตามความเป็นจริงโดยประการทั้งปวง ผู้มีปัญญาย่อมจะรู้ว่าจิตนั้นเป็นสภาพที่หวั่นไหวโอนเอนไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ได้ง่าย และมักไหลไปสู่ที่ต่ำเสมอ เมื่อรู้ดังนี้แล้ว ผู้มีปัญญาจึงตามรักษาจิตของตนเองอยู่เสมอ คนที่มีปัญญาเขาจะสร้างเกาะป้องกันห้วงกิเลสท่วมไม่ถึง เหมือนกำแพงกันข้าศึกเขื่อนกันน้ำ ด้วยความหมั่น ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ความรอบคอบ และความข่มใจไม่ให้หวั่นไหวโอนเอนไปตามอารมณ์ของโลกที่มากระทบ ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา หรืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาก็ตามเพื่อคุ้มครองจิตไม่ให้ตกเป็นทาสของกิเลสที่คอยบังการจิตอยู่ตลอดเวลา ไม่ให้โกรธด้วยอำนาจของโทสะ ไม่ให้หลงด้วยอำนาจของโลภะ ไม่ให้หลงด้วยอำนาจของโมหะ เมื่อคุ้มครองจิตได้ดีเช่นนี้ จิตย่อมไม่ตกอยู่ในอำนาจของกิเลสดังกล่าว ไม่ถูกกิเลสครอบงำบังการ จึงไม่ทำตามอำนาจกิเลส กระทำแต่กรรมที่เป็นสุจริต และย่อมได้รับผลดีจากการทำสุจริตนั้น เป็นการพอกพูนบารมีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป สุดท้ายย่อมจะสามารถถึงทางอันเกษมคือพระนิพพานได้ในที่สุดเพราะปัญญา คือความรู้ความเข้าใจสรรพสิ่งตามความเป็นจริง คนที่มีปัญญาจะเข้าใจชีวิตอย่างถึมั่นเป็น ไม่ใช่เข้าใจอย่างที่ตัวเองอยากให้เป็น สามารถมองสิ่งต่าง ๆ อย่างเข้าใจแจ่มแจ้งตามสภาพความเป็นจริงปัญญาย่อมจะคุ้มครองจิตของบุคคลผู้มีปัญญาไม่ให้ตกไปในทางที่ชั่ว เมื่อจะทำพุดคิดสิ่งใดก็ตาม ปัญญานี้แหละที่จะเป็นตัวคอยกำกับ ทำให้รู้ว่าสิ่งที่จะทำพุดคิดนั้น เป็นสิ่งที่ดีหรือไม่ดี มีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ เป็นไปเพื่อความเจริญหรือความเสื่อม เมื่อบุคคลมีปัญญาคอยกำกับอยู่อย่างนี้ ปัญญาจะคอยปกครองบุคคลนั้น ๆ ให้ละชั่วทำดี ละสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ถือเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์ เหมือนผู้ปกครองที่มุ่งประโยชน์ คอยห้ามเขาจากการทำความชั่ว และสนับสนุนในการทำความดี เมื่อเป็นเช่นนี้ บุคคลนั้น ๆ ย่อมจะสามารถละสิ่งที่ชั่ว สร้างแต่คุณงามความดี คุ้มครองจิตของตนเองให้ได้ดี ปัญญาย่อมปกครองจิตของบุคคลผู้มีปัญญาด้วยอาการอย่างนี้

สรุปความว่า ปัญญา คือ ความรอบรู้ในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริงรู้ทางเสื่อมและทางเจริญ รู้ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้บาปบุญคุณโทษ ทำให้บุคคลสามารถละชั่วทำดีได้ ปัญญา ท่านจัดว่าเป็นสิ่งล้ำค่าของมนุษย์ทั้งหลาย เพราะมีปัญญา บุคคลทั้งหลายจึงหาทรัพย์สมบัติมาจับจ่ายใช้สอยได้ เพราะปัญญา บุคคล

ทั้งหลายจึงสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้ เพราะปัญญา บุคคลทั้งหลายจึงสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ มาใช้ใน
ชีวิตประจำวันได้เพราะปัญญา บุคคลทั้งหลายจึงสามารถแสวงหาทางพ้นทุกข์ถึงสุขคือ พระนิพพานก็เป็นไปได้
เพราะฉะนั้น ปัญญา จึงเป็นสิ่งที่เราทั้งหลายไม่ควรประมาท ตรายังมีลมหายใจ ยังมีกำลังพอที่จะอบรมบ่ม
ปัญญาได้ พึงรีบเร่งอบรมปัญญา ผู้ที่ยังอยู่ในวัยที่ต้องศึกษาหาความรู้ พึงใช้ความเพียรศึกษาหาความรู้ มี
ความไม่ประมาท รอบคอบ และความข่มใจ เพื่อพอกพูนปัญญาให้มาก ๆ เพื่อให้มีปัญญาในที่จะการดำรงชีวิต
สมดังพระพุทธภาษิตที่ยกไว้เป็นนิเชบพุทฺธเทศ ณ เบื้องต้นนั้น ว่า

อปปมตโต ปมตเตสุ สุตเตสุ พหุชาโคร

อพลสฺสํ สึขสฺสํ หิตฺวา ยาทิ สุมฺมธสฺสํ.

คนปัญญาดี ไม่ประมาทเมื่อคนอื่นประมาท มีสติเมื่อคนอื่นขาดสติ

ย่อมทิ้งห่าง (คนโง่) ไป เหมือนม้าฝีเท้าเร็ว วิ่งทิ้งห่างม้าที่ไม่มีความเร็วไป ฉะนั้น

ดังได้บรรยายมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ตัวอย่างแต่งเรียงความแก้กระทู้ธรรม ธรรมศึกษาชั้นตรี ระดับประถมศึกษา ชุดที่ ๓ หมวดจิต

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค ว่า

อานาปานสฺสติ ยสฺส อปริปฺภุณา อภาวิตา

กาโยปิ อิลฺลชีโต โหติ จิตฺตมฺปิ โหติ อิลฺลชีตํ.

กายและใจของบุคคลผู้ที่ไม่บำเพ็ญไม่อบรม

อานาปานสติ ย่อมกระสับกระส่ายกระวนกระวาย

บัดนี้ จักได้อธิบายขยายความแห่งพุทธศาสนสุภาษิตที่ยกขึ้นเป็นบทเบื้องต้นนี้เป็นแนวทาง
แห่งการศึกษาและแนวทางแห่งการปฏิบัติ โดยสมควรแก่อัตภาพและธรรมเป็นลำดับไป

ดำเนินความว่า ธรรมดาจิตเป็นสภาพที่อ่อนไหวได้ง่าย เพราะเหตุด้วยว่า กายและใจของบุคคลผู้ที่ไม่
บำเพ็ญไม่อบรม ย่อมอ่อนไหวโอนเอนไปตามกิเลสได้ง่าย กิเลสหลอกให้รักมันก็รัก กิเลสหลอกให้โลภมันก็โลภ
กิเลสหลอกให้โกรธมันก็โกรธ กิเลสหลอกให้หลงมันก็หลง คือกิเลสหลอกให้จิตเป็นอย่างไรจิตก็เป็นไปตามนั้น
เพราะฉะนั้น สิ่งที่เราพึงทำเป็นอย่างยิ่งก็คือการตามรักษาจิต คือปกป้องคุ้มครองจิตไว้ ไม่ให้หวั่นไหวไปตามที่
กิเลสสั่งการ ไม่ให้ยินดียินร้ายเมื่อได้เห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องสัมผัส และรับรู้ธรรมารมณ์ต่าง ๆ
เมื่อสามารถคุ้มครองจิตได้ดังนี้แล้ว จิตของเราจึงจะได้ชื่อว่าเป็นอันได้รับการรักษาคู่มือด้วยดี จิตที่ได้รับ
การรักษาคุ้มครองด้วยดี ย่อมจะปลอดภัยจากกิเลสทั้งหลายที่คอยเข้ายึดครองจิต เปรียบเหมือนร่างกายที่ได้รับการ
รักษาคุ้มครองด้วยดีด้วยการฉีควัคซีนป้องกันโรค ย่อมอยู่รอดปลอดภัยจากโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลาย ฉะนั้น
ธรรมดาจิตเป็นสภาพที่เปลี่ยนแปลง แปรปรวน อยู่เสมอ หวั่นไหวไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ได้ง่าย มีอะไรมา
กระทบนิด ๆ หน่อย ๆ ก็ฟุ้งซ่านเปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์นั้น ๆ เปรียบเสมือนน้ำมันที่บรรจุจนเต็มในถังหรือ

ในภาวขณะใดก็ตาม หากมีการขยับเขยื้อนเพียงเล็กน้อย น้ำมันในถังนั้นก็กระเพื่อม และหกออกมาข้างนอกได้โดยง่าย จึงต้องได้รับการประคองอย่างดีจึงจะไม่หกออกมาจิตของเราก็เหมือนกัน ต้องได้รับการประคับประคองอย่างดีด้วยสติสัมปชัญญะ จึงจะไม่กระเพื่อมไปตามอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบ ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์ที่น่ายินดีหรืออารมณ์ที่น่ายินดีก็ตาม เพราะจิตที่กระเพื่อมไปตามอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ ก็จะทำให้เกิดความหงุดหงิดขัดเคือง อันจะเป็นสาเหตุให้กระทำการที่ไม่ดีได้ หรือถ้าจิตกระเพื่อมไปตามอารมณ์ที่น่าพอใจ ก็จะทำให้เกิดเป็นความโลภหรือความหลง การที่เราฝึกจิตที่เข้มไว้ได้ยาก รับรู้อารมณ์ได้เร็ว ซึ่งปกติจมดิ่งอยู่ในสิ่งที่ถูกใจเป็นความดีหรือความชั่ว แต่ถ้าจิตที่ฝึกแล้ว นำความสุขมาให้ เป็นสาเหตุให้ทำสิ่งที่ที่ไม่ดีได้เช่นเดียวกัน

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ทุนินคหสส ลหุโน ยตถ กามนิปาตินโน

จิตตสส ทมโถ สารุ จิตตํ ทนตํ สุขาวหิ.

การฝึกจิตที่เข้มได้ยาก เร็ว ซึ่งปกติจมดิ่งอยู่ในสิ่งที่ถูกใจ
เป็นความดี(เพราะว่า) จิตที่ฝึกแล้ว นำความสุขมาให้

อธิบายความว่า จิตที่ฝึกดีแล้ว หมายถึง จิตที่ถูกทำให้หมดมลทินคือกิเลส อันได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ทำให้ไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบ อย่างนี้เรียกว่าจิตที่ฝึกดีแล้ว การฝึกจิตที่แสนจะเข้มได้ยาก วังไปมารับอารมณ์ได้เร็ว ซึ่งโดยปกติของมันจมดิ่งอยู่ในสิ่งที่ถูกใจ เมื่อเราฝึกจิตของเราดีแล้วดังที่ได้กล่าวมา จิตไม่ยินดียินร้ายในเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายสัมผัสผัสโณฏฐัพพะ และใจรับรู้ธรรมารมณ์ จิตใจก็จะสงบ เยือกเย็น ไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของความสุขหรือความทุกข์ใด ๆ ทั้งสิ้น ถือเป็นความสุขที่แท้จริง คือความสุขที่อยู่เหนือความสุขทางโลกีย์ เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงสอนให้พวกเราเหล่าพุทธศาสนิกฝึกจิตของตนเองให้ดี ฝึกจิตให้ยินดีในการสร้างกุศลคุณงามความดี เพราะจิตที่ฝึกดีแล้ว นำความสุขมาให้ และจิตก็เป็นตัวการของทุกสิ่งทุกอย่าง คนทำความดี ก็เพราะจิตสั่งให้ทำ คนทำความชั่ว ก็เพราะจิตสั่งให้ทำอีกเช่นกัน ร่างกายนี้เป็นทาสของจิต เป็นเพียงผู้กระทำตามคำสั่งของจิตเท่านั้น ดีหรือชั่วก็ขึ้นอยู่กับจิตทั้งสิ้น การฝึกจิต ก็คือการทำให้จิตหมดพยศ ทำให้จิตตรง ทำให้จิตมีคุณธรรม ทำให้จิตเป็นกุศล ไม่ให้ยินดีในสิ่งที่ เป็นบาป แต่ให้ยินดีในสิ่งที่ เป็นกุศล ทำแต่กรรมที่เป็นฝ่ายสุจริต ไม่หลงผิดไปทำทุจริตกรรมต่าง ๆ นานา เมื่อฝึกจิตได้ดังที่กล่าวมา เวลาจิตสั่งการให้กายทำอะไร ก็ย่อมจะเป็นไปแต่ในทิศทางที่เป็นบุญ เป็นกุศลทั้งสิ้น ผู้ที่ได้รับประโยชน์ก็คือตัวเราเองนี่แหละ หาใช่ใครอื่นไม่ ดังนั้น ท่านจึงแนะนำให้ฝึกจิต เพราะการฝึกจิตนั้นเป็นสิ่งที่ประเสริฐนัก ยิ่งฝึกจิตได้ดีเท่าไร ก็ยิ่งจะได้รับประโยชน์จากจิตมากเท่านั้นธรรมชาติของจิต ย่อมคิดฟุ้งซ่านไปเรื่อย คิดไปตามอำนาจของกิเลสที่ปรุงแต่งให้เป็นไป อันนี้เรียกว่าจิตคด จิตไม่ตรง ไม่ตรงต่อคุณงามความดี ไม่ตรงต่อทางที่จะนำไปสู่ความพ้นทุกข์คือพระนิพพาน แต่บุคคลผู้ฉลาด คือผู้ที่มีปัญญา ย่อมจะฝึกจิตของตน ดัดจิตของตนให้ตรง ตรงต่อคุณงามความดี ตรงต่อทางพ้นทุกข์คือมรรคผลนิพพาน คือทำจิตของตนให้อยู่ในลู่ทางที่ควรดำเนินเปรียบเหมือนเราขับรถ ถ้าเราบังคับรถไม่ดี ปล่อยให้รถวิ่งออกนอกเส้นทาง สิ่งที่จะตามมาคืออุบัติเหตุ ทำให้เกิดการสูญเสียทั้งชีวิตและทรัพย์สินของคนอื่น เพราะบังคับรถไม่ดี

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ผนทน์ จปลํ จิตตํ ทุรกขํ ทุนินวารยํ

อุชุกโรติ เมธาวิ อสุกาโรว เตชน.

ปัญญาชน ทำจิตที่ฟุ้งซ่าน กลับกลอก รักษาได้ยาก

ห้ามได้ยาก ให้ตรงได้ เหมือนช่างศร ดัดลูกศรให้ตรงได้ฉะนั้น

อธิบายความว่า จิตก็เหมือนกัน ต้องบังคับมันให้อยู่ในลู่ในทาง อย่าให้คด อย่าให้โกง อย่าให้ออกนอกเส้นทางแห่งคุณงามความดี เมื่อบังคับจิตให้อยู่ในลู่ทางที่ควรดำเนินได้แล้ว จิตไม่ออกนอกเส้นทาง ผู้เป็น

ปัญญาชน จะพยายามทำจิตที่พ้นชานกลับลอก และรักษาได้ยาก จะห้ามก็เป็นไปได้ยาก แต่ต้องทำให้ตรง ให้ตรงได้ เหมือนช่างตัดศร ที่เขาพยายามตัดลูกศรให้ตรงได้ฉะนั้น ก็ย่อมจะถึงจุดหมายปลายทางที่เป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตคือพระนิพพานได้ ต้องพยายามทำจิตที่ถูกรักษาคุ้มครองไว้ไม่ให้หวั่นไหวไปตามอารมณ์ของโลก ในเมื่อถูกอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้นมากระทบ ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา หรืออารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาก็ตาม เมื่อบุคคลมีจิตอันตัดไปให้ถูกทางดีแล้วดังที่กล่าวมา ตาเห็นรูปก็ไม่ยินดียินร้าย หูได้ยินเสียง ก็ไม่ยินดียินร้าย จมูกได้กลิ่น ก็ไม่ยินดียินร้าย ลิ้นได้ลิ้มรส ก็ไม่ยินดียินร้าย กายถูกต้องสัมผัส ก็ไม่ยินดียินร้าย ใจรับรู้ธรรมารมณ์ ก็ไม่ยินดียินร้าย จิตของตนเองได้อย่างนี้ จิตย่อมจะเยือกเย็นเป็นสุข เพราะไม่ต้องซัดส่ายไปตามอารมณ์ของโลกที่ไม่มีความแน่นอน เปลี่ยนแปลงไปมาอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น พึงควบคุมจิตของตนให้เกิด คุ้มครองจิตไม่ให้ถูกกิเลสคือความโลภ ความโกรธ ความหลง เข้ายึดครองครอบงำ เปรียบเหมือนคุ้มครองร่างกายด้วยการฉีดยาป้องกันโรค ไม่ให้ถูกโรคภัยไข้เจ็บทั้งหลายเบียดเบียน เมื่อจิตได้รับการคุ้มครองดีแล้ว จะนำสุขมาให้ อย่างแน่นอน เพราะคนที่มีจิตไม่เศร้าหมอง คือคนที่ไม่ถูกกิเลสคือความโลภ ความโกรธ ความหลง เข้าครอบงำ ได้แก่ ไม่ตกอยู่ในอำนาจของกิเลสตนเอง คนประเภทนี้ย่อมมีปัญญาว่างใส รู้ผิดรู้ถูก มีศีลมีธรรม และประพฤติตนอยู่ในหลักของศีลธรรม คนที่มีจิตไม่เศร้าหมอง ย่อมมีจิตใจผ่องใส มีปัญญาพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง มองเห็นสิ่งที่ประโยชน์และมีโทษประโยชน์ รู้ว่าอะไรดีอะไรชั่ว อะไรควรอะไรไม่ควร และงดเว้นสิ่งที่ชั่ว กระทำแต่สิ่งที่ดีมีประโยชน์ เช่นเดียวกับภูเขาคินล้วน ไม่สะเทือนเพราะลมฉั่นไต่ บัณฑิตย่อมไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญฉนั้นนั้น อีกทั้งยังสามารถใช้สติปัญญาดำรงชีวิต ไม่ว่าจะทำกิจใด ๆ ก็ตาม สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

เสโล ยถา เอกชน วาเตน น สมิริติ

เอว นินทาปัสสาสุ น สมินฺชติ ปณฺธิตา.

ภูเขาคินล้วน ไม่สะเทือนเพราะลมฉั่นไต่ บัณฑิตย่อม

ไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญฉนั้นนั้น

อธิบายความว่า บัณฑิตย่อมพิจารณาด้วยปัญญาก่อนแล้วจึงทำ คือพิจารณาให้เห็นโทษและประโยชน์ ถ้าเห็นว่าสิ่งที่ทำนั้นมีโทษ กังวลเสีย แต่ถ้าพิจารณาเห็นว่าประโยชน์ จึงลงมือทำ คนที่มีจิตไม่เศร้าหมอง คือไม่ถูกกิเลสตนครอบงำ ไม่หวั่นไหวเพราะนินทาและสรรเสริญฉนั้นนั้น เมื่อมีชีวิตอยู่ก็เจริญก้าวหน้า เพราะผลแห่งการกระทำที่เป็นความดีและมีประโยชน์นั้น เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว ก็ไปสู่สุคติภูมิ เพราะผลแห่งการทำความดีส่งผลให้ และความเศร้าหมองคือกิเลสอันเป็นตัวนำไปสู่ทุกข์ไม่ครอบงำจิต เมื่อไม่มีเหตุให้ต้องไปสู่ทุกข์ สุคติจึงเป็นอันหวังได้ ตรงกันข้ามกับคนที่ถูกกิเลสครอบงำ ถูกความโลภ ความโกรธ ความหลง ครอบงำอยู่ตลอดเวลา คนที่ถูกกิเลสครอบงำลักษณะนี้ จะเป็นคนที่มีจิตใจมืดบอดเศร้าหมอง มองไม่เห็นทางสว่าง เมื่อความโลภครอบงำ ก็ทำให้จิตคิดแต่จะอยากได้นอนนี้แล้วก็แสวงหามาในทางที่ผิดศีลธรรม เมื่อความโกรธครอบงำ ก็ทำให้จิตขุ่นเคือง ซัดใจไปหมด เมื่อความหลงครอบงำ ก็ทำให้เห็นผิดเป็นถูก เห็นถูกเป็นผิด คิดอกุศล คนที่มีจิตเศร้าหมองลักษณะนี้ อยู่ในโลกนี้ก็ไม่มีเจริญ เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วก็มีทุกข์เป็นที่ไปนินทา เบื้องหน้า เช่น ถ้าจิตถูกความโลภครอบงำในขณะที่ตายไป หรือจิตถูกความโลภครอบงำอยู่ตลอดเวลา เมื่อตายไปจะไปเกิดเป็นเปรต เมื่อรู้แล้วว่าบาปเกิดจากอกุศลจิตดังกล่าว ดุจภูเขาคินล้วน ไม่สะเทือนเพราะลมฉั่นไต่ บัณฑิตย่อม ไม่หวั่นไหว เขาจะพึงทำทุกวิถีทางเพื่อไม่ให้อกุศลจิตตั้งที่วานั้นเกิดขึ้นมา เป็นการหลีกเลี่ยงอารมณ์ที่จะทำให้เกิดบาป เหมือนคนเดินทางรู้ว่าทางไหนอันตรายก็หลีกเลี่ยงทางนั้นเสีย ฉะนั้นการที่จะกำจัดความโลภได้นั้น ท่านให้ฝึกตนให้เป็นผู้ยินดีในการให้ทาน การเสียสละ การแบ่งปัน การเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การเป็นผู้มีจิตใจโอบอ้อมอารี จะทำให้ลดความโลภลงได้ การกำจัดความโกรธนั้น ท่านให้หมั่นเจริญเมตตา ฝึกจิตตนให้มีความเมตตาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย ปรารถนาให้สรรพสัตว์อยู่ดีมีสุข ปราศทุกข์เวรภัย จะทำให้ลดความ

โกรธลงได้ ส่วนการกำจัดความหลงนั้น ท่านให้หมั่นเจริญปัญญา ด้วยการฟังธรรมมาก ๆ ศึกษาธรรมะมาก ๆ และปฏิบัติธรรมให้มาก ๆ จะช่วยให้เกิดปัญญา และกำจัดความหลงลงเสียได้

สรุปความว่า สัตว์โลกทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉานก็ตาม ย่อมถูกจิตชักจูงไป เพราะเขาไม่ยอมที่จะอบรม ปล่อยไป จะทำดีก็เพราะจิตชักจูงให้ทำ จะทำชั่วก็เพราะจิตชักจูงให้ทำ เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว จะไปสู่สุคติหรือทุคติ ก็จิตนี้แหละเป็นตัวนำไป โบราณท่านกล่าวไว้ว่า “จิตเป็นนาย กายเป็นบ่าว” คือไม่ว่าเราจะทำอะไรก็แล้วแต่ เราทำตามอำนาจของจิต จิตเป็นตัวสั่งการ กายเป็นผู้ตอบสนอง คือทำทุกอย่างตามที่จิตสั่ง จิตสั่งให้ทำดี กายก็ทำดี จิตสั่งให้ทำชั่ว กายก็ทำชั่ว เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า กายและใจของบุคคลผู้ที่ไม่บำเพ็ญไม่อบรม อานาปานสติ ย่อมกระสับกระส่ายกระวนกระวาย เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้ว คือเมื่อแตกกายทำลายขันธไปแล้ว ก็ต้องไปสู่สุคติบ้าง ทุคติบ้าง ตามอำนาจของกรรมที่ทำมา ก็จิตนี้แหละเป็นตัวนำไป สมดังพระพุทธภาษิตที่ยกไว้เป็นนิเชบพุทฺธเทศ ณ เบื้องต้นนั้น ว่า

อานาปานสติ ยส อปริปัญญา อภาวิตา

กาโยปิ อัญชิโต โหติ จิตฺตมปิ โหติ อัญชิโต.

กายและใจของบุคคลผู้ที่ไม่บำเพ็ญไม่อบรม

อานาปานสติ ย่อมกระสับกระส่ายกระวนกระวาย

ดังได้บรรยายมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ตัวอย่างแต่งเรียงความแก้กระทู้ธรรม ธรรมศึกษาชั้นตรี ระดับประถมศึกษา ชุดที่ ๔ หมวด หมวดปัญญา

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย เถรคาถา ว่า

ปัญญา สุตวินิจฉินี ปัญญา กิตติสิโลกวฑฺฒณี

ปัญญาสहितो นโร อธิ อปิ ทุกฺขेषु สุขานิ วินฺทติ.

ปัญญาเป็นเครื่องวินิจฉัยสิ่งที่ฟังแล้ว ปัญญาเป็นเครื่องเพิ่มพูนเกียรติคุณและชื่อเสียง

ในโลกนี้ นรชน ผู้ประกอบด้วยปัญญา แม้ในความทุกข์ก็หาความสุขได้

บัดนี้ จักได้อธิบายขยายความแห่งพุทธศาสนสุภาษิตที่ยกขึ้นเป็นบทเบื้องต้นนั้นเพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษาและแนวทางแห่งการปฏิบัติ โดยสมควรแก่อัตภาพและธรรมเป็นลำดับไป

ดำเนินความว่า การที่จะรู้ข้ออรรถข้อธรรมแห่งสิ่งทั้งหลายได้ หรือการที่จะรู้เนื้อความที่แท้จริงแห่งเรื่องทั้งหลายได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา หรือการพิจารณาอย่างถี่ถ้วนด้วยปัญญา และความรอบรู้ทั้งหลายที่เกิดขึ้นนั้นจะเป็นเครื่องวินิจฉัยสิ่งที่ฟังแล้ว ปัญญาเป็นเครื่องเพิ่มพูนเกียรติคุณและชื่อเสียง ถ้าขาดปัญญาเสียอย่างเดียว ย่อมเป็นไปไม่ได้เลยที่บุคคลจะสามารถมองสิ่งต่าง ๆ ได้ทะลุปรุโปร่ง หรือมองเห็นสาระสำคัญแห่งสิ่งทั้งหลายให้เข้าใจถ่องแท้ และถือเอาประโยชน์จากสิ่งทั้งหลายเหล่านั้นได้ มีหน้าซ้ำ ยังจะก่อให้เกิดทุกข์เสียอีกต่างหาก บุคคลสำเร็จการศึกษาระดับสูง ๆ ได้ก็เพราะปัญญา ประสบความสำเร็จในทางธุรกิจก็เพราะปัญญา สามารถประดิษฐ์คิดค้นสิ่งต่าง ๆ ได้ ก็เพราะปัญญา ปัญหานี้แหละคือ สิ่งที่ช่วยให้โลกเจริญรุ่งเรือง ในโลกนี้ นรชน ผู้ประกอบด้วยปัญญา แม้ในความทุกข์ก็หาความสุขได้ ผู้ปฏิบัติธรรมแสวงหาทางดับทุกข์ สามารถรู้ธรรมรู้ธรรมได้ก็เพราะปัญญา สามารถบรรลุธรรมระดับสูงขึ้นตามลำดับได้ก็เพราะปัญญา เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นสิ่งที่สำคัญอย่างยิ่งยวดในการดำเนินชีวิตบนโลกใบนี้ ปัญญา เกิดขึ้นจาก ๓ ทาง ดังนี้ สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญจิตภาวนา การที่เราจะมีปัญญาได้นั้น ต้องเป็นผู้ฟังที่ดีให้ได้เสียก่อน คือการศึกษาเล่าเรียน การสอบถามจากผู้อื่นที่มีความรู้ในเรื่องนั้น ๆ แล้วที่ตั้งใจฟังจากเขา เมื่อได้ฟังมาแล้วก็

หมั่นพิจารณาตาม ว่าสิ่งที่ได้ฟังมานั้นถูกต้องหรือไม่ มีเหตุมีผลหรือไม่ สมควรเชื่อได้หรือไม่ การคิดพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ที่ได้เรียนรู้ ได้เห็น หรือได้ฟังมา จะทำให้เกิดปัญญาเข้าใจถ่องแท้ตามความเป็นจริง สองข้อดังกล่าวข้างต้นนั้นเป็นปัญญาที่จะเกิดจากผู้อื่น แต่มีอีกประการหนึ่งที่เป็นปัญญาที่จะเกิดจากตนเอง นั่นคือ ภาวนามยปัญญา คือการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ปัญญาที่เกิดจากการภาวนานี้ จะเป็นปัญญาเหนือโลก ทุกชีวิตที่เกิดมาบนโลกนี้ ถึงสิ้นทรัพย์ ผู้มีปัญญาก็เป็นอยู่ได้ แต่อับปัญญาแม้มีทรัพย์ ก็เป็นอยู่ไม่ได้ เพราะเหตุว่าปัญญาที่สามารถเลี้ยงชีวิตสร้างฐานะ กำจัดกิเลสได้ เป็นปัญญาที่จะนำเราไปสู่มรรคผลนิพพานได้ *สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย เถรคาถา* ว่า

ชีวเตวาปี สปปญ โอปิ วิตตปริกขยา

ปัญญา จ อลาเภน วิตตวาปี น ชีวติ.

ถึงสิ้นทรัพย์ ผู้มีปัญญาก็เป็นอยู่ได้

แต่อับปัญญาแม้มีทรัพย์ ก็เป็นอยู่ไม่ได้

อธิบายความว่า ทรัพย์สมบัติทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นแก้วแหวนเงินทอง ครอบาส์ ที่ดิน หรืออะไรก็ตาม แต่บรรดาเป็นสิ่งที่มนุษย์ทั้งหลายต้องการ ต้องมีเป็นสิ่งจำเป็นมากสำหรับการใช้ชีวิต แต่ถึงสิ้นทรัพย์ ผู้มีปัญญาก็เป็นอยู่ได้ เพราะว่าสิ่งทั้งหลายเหล่านั้น เมื่อจะได้มาก็ยอมหามาได้ด้วยปัญญา บุคคลจะมีทรัพย์มีสมบัติต่าง ๆ มากมายแค่ไหน ก็ต้องอาศัยปัญญาประกอบอาชีพแสวงหาให้ได้มา แต่อับปัญญาแม้มีทรัพย์ ก็เป็นอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ปัญญาจึงอยู่เหนือทรัพย์สมบัติเหล่านั้น ถ้าขาดปัญญาเสียแล้ว การที่จะได้ทรัพย์สมบัติเหล่านั้นมานั้นเป็นเรื่องยากนักยากหนา ถึงได้มาแล้วถ้าไม่มีปัญญา ก็ไม่สามารถรักษาเอาไว้ได้ อีกอย่างหนึ่ง ทรัพย์สมบัติเหล่านั้นสามารถตอบสนองความต้องการของมนุษย์ได้ คือมีประโยชน์แก่มนุษย์เฉพาะในโลกนี้เท่านั้น แต่ปัญญา สามารถทำให้มนุษย์กระทำที่สุดแห่งทุกข์ ถึงสันติสุขคือมรรคผลได้ การใช้ปัญญาพิจารณา ไตรตรองทุกสิ่งทุกอย่างให้รู้ให้เข้าใจลึกซึ้งตามความเป็นจริง ทำให้เข้าใจปัญหาอย่างทะลุปรุโปร่ง มองปัญหาออกตามที่มันเป็น การพินิจนั้นต้องอาศัยปัญญาคือความรู้ ได้แก่ความรู้หนทางแห่งความเสื่อม หนทางแห่งความเจริญ ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ และความรู้ในศาสตร์ด้านต่าง ๆ ดังนั้น หากบุคคลไม่อับปัญญาเสียแล้ว การพินิจพิจารณาย่อมไม่มีตามไปด้วย เมื่อไม่มีการพินิจพิจารณา ย่อมไม่สามารถแก้ไขปัญหาทั้งหลายที่เกิดขึ้นได้ การใช้ชีวิตของเขาจะเป็นไปเพื่อความทุกข์ หากความสุขมิได้เลย เมื่อว่าโดยทางธรรม คนที่ขาดปัญญาในทางธรรม คือคนที่มองไม่เห็นความเป็นจริงของสรรพสิ่งอย่างที่เป็น ย่อมไม่สามารถจะพินิจพิจารณาได้ว่า สรรพสิ่งตกอยู่ภายใต้อำนาจของพระไตรลักษณ์คืออนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อย่างไร เมื่อไม่สามารถพินิจพิจารณาได้ ก็ย่อมจะตกอยู่ในวังวนของความทุกข์ อันเกิดจากความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งทั้งหลาย ไม่สามารถจะหลุดพ้นได้ เพราะขาดปัญญา ความรอบรู้ บุคคลผู้มีปัญญา ย่อมเป็นผู้รอบรู้ คือรอบรู้หนทางแห่งความเสื่อมและความเจริญ รอบรู้ประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ รอบรู้ศิลปะวิชาในการดำเนินชีวิตประจำวัน บุคคลผู้มีปัญญา ย่อมฉลาดสามารถที่จะแก้ไขวินิจัยปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ได้อย่างทะลุปรุโปร่ง เข้าใจปัญหา เข้าใจวิธีแก้ปัญห ทำให้ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นคลี่คลายลงได้อย่างง่ายดาย เมื่อสามารถแก้ไขปัญหาก็ได้ ความทุกข์ยากลำบากก็เบาบาง จนถึงขั้นหมดไปเลย ถ้าพึงเห็นสุขอันไพบุลย์ เพราะยอมเสียสละสุขส่วนน้อยเมื่อค้นหาเบาบาง ความทุกข์ยากลำบากเบาบางลง ความสุขก็บังเกิดมี *สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท* ว่า

มตตาสฺยปริจจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ

จเช มตตาสฺยํ ธีโร สมปสฺสํ วิปุลํ สุขํ.

ถ้าพึงเห็นสุขอันไพบุลย์ เพราะยอมเสียสละสุขส่วนน้อย

ผู้มีปัญญาเล็งเห็นสุขอันไพบุลย์ ก็ควรเสียสละสุขส่วนน้อย

อธิบายความว่า ปัญญาในพุทธศาสนสุภาษิตบทนี้ ท่านหมายเอาปัญญาในทางธรรม คือปัญญาที่เกิดจากวิปัสสนา อันจะเป็นตัวกำจัดกิเลสให้หมดไปจากชั้นธรรมาณของเร ทุกคนปรารถนาให้ตนไปถึงเป้าหมายใหญ่ แต่บางคนพองานสำเร็จได้ระดับหนึ่ง กลับหลงติดเหยื่อล่อ ติดคำชมติดสิ่งเย้ายวน ติดความสุขเล็กๆน้อยๆ มัวหลงใหลในสิ่งเหล่านั้น จนหลงลืมเป้าหมายใหญ่แล้วก็หลงทางในที่สุด ถ้าเราพึงเห็นสุขอันไพบุลย์ เพราะยอมเสียสละสุขส่วนน้อย และผู้มีปัญญานั้นจะเล็งเห็นสุขอันไพบุลย์ ก็ควรเสียสละสุขส่วนน้อย เมื่อปรารถนาให้ตนไปถึงเป้าหมายใหญ่พึงตั้งเป้าหมายนั้นให้ชัดเจน ระลึกถึงเป้าหมายนั้นอยู่เสมอไม่หลงระเห็จในความสำเร็จระดับต้น มุ่งสู่ความสำเร็จระดับกลาง เพื่อก้าวไปสู่ความสำเร็จสูงสุด อันเป็นเป้าหมายใหญ่ต่อไป มองเป้าหมายใหญ่เป็นหลัก เพื่อพบสุขอันไพบุลย์ トラบไต่ยังไม่บรรลุซึ่งเป้าหมายใหญ่ トラบนั้นเรา จะยอมลำบากเพื่อจะไม่ลำบากอีก ยอมเหนื่อยเพื่อจะไม่เหนื่อยอีก ยอมรับทุกข์เล็กน้อยเพื่อจะไม่ทุกข์อีก ยอมสละสุขเล็กน้อยเพื่อสุขอันไพบุลย์ข้างหน้า การขจัดกิเลสอาสวะคือเป้าหมายใหญ่เป็นสุขอันไพบุลย์คือพระนิพพาน เป้าหมายของเราไซ้ ทำให้ได้ไปถึง ทุกข์สุขมิพรั่งพรึง ไปให้ถึงซึ่งปลายทาง มุ่งมั่นเป้าหมายใหญ่ ลีก้าวไปไม่เลือนลาง ละสุขพอประมาณ สิ้นพินทุสุขแท้เอย อีกอย่างการที่บุคคลหนึ่งตั้งเป้าหมายชีวิตของตนไว้แล้วจะอย่างไรให้บรรลุจุดหมายนั้น ถ้ากล่าวเฉพาะการดำเนินชีวิตในโลก คนที่จะประสบความสำเร็จในชีวิตได้ต้องเป็นคนที่มีจุดหมายและต้องพยายามดำเนินทางไปให้ถึงจุดหมายคือเส้นชัยนั้นให้ได้ ด้วยหลักการอิทธิบาท ๔ แต่ทั้งนี้แน่นอนว่าในระหว่างนั้นย่อมมีอุปสรรคปัญหาต่างๆ เข้ามาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะกล่าวกันว่าหนทางแห่งความสำเร็จมีน้อยคนนักที่ชีวิตจะโรยด้วยกลีบกุหลาบ แต่ถึงกระนั้นคนมีปัญญามักจะไม่ท้อแท้ต่ออุปสรรคปัญหาต่างๆ ที่ถาโถมเข้ามาเพราะปัญหาภายนอกยังเป็นการง่ายที่จะแก้ไข แต่อุปสรรคภายในคือ ความเกียจคร้าน ความท้อแท้ เป็นเรื่องที่ใครก็ช่วยใครไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้ตนเองต้องช่วยตนเองก่อน ดังนั้นผู้ที่เดินทางไปสู่จุดหมายของชีวิตจึงต้องสละความสุขเล็กๆ น้อยๆ ในชีวิตไปก่อน เช่นสละความเกียจคร้าน ความมัวหมองหาวนอน เป็นต้น แล้วลงมือทำอย่างจริงจัง ไม่วินไถ่วันหนึ่งย่อมถึงความสำเร็จได้ ถ้าจะกล่าวในแง่การปฏิบัติธรรม สุขอันไพบุลย์ในที่นี้ก็หมายถึงพระนิพพาน ซึ่งบุคคลที่จะบรรลุได้ต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างใหญ่หลวง ผู้มีปัญญาต้องขำกิเลสให้ได้ แม้มีชีวิตอยู่แค่วันเดียวท่านว่าประเสริฐกว่าผู้ไร้ปัญญาใจไม่มั่นคง อยู่ผ่าน ๑๐๐ ปี คนที่ตั้งใจแม้เวลาเพียงสั้นๆ ก็พบกับบรมสุขได้แน่แท้ สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

โย จ วสฺสสฺสํ ชีเว พุပ္พลโ อสมาทิต

เอกาหํ ชีวิตํ เสโย โปญ วนตสฺส ฌายิน.

ผู้มีปัญญาขำกิเลส มีชีวิตอยู่แค่วันเดียว

ประเสริฐกว่าผู้ไร้ปัญญาใจไม่มั่นคง อยู่ผ่าน ๑๐๐ ปี

อธิบายความว่า ผู้มีปัญญาขำกิเลสกิเลสอยู่ในใจเรา มันอยู่มานานแล้ว นับภพนับชาติไม่ถ้วน เราไม่เคยเห็น มันเป็นเจ้านาย สั่งให้เราทำ สั่งให้เราพูด สั่งให้เราคิด กิเลสมันสั่งทั้งนั้นเลย ทั้งความคิด ทั้งคำพูด ทั้งการกระทำ เราไม่เคยเห็น เรามีแต่ความลำพองว่าเราเก่ง ไม่มีใครบังคับเราได้ ไม่มีใครสั่งเราได้ ไม่กลัวใคร เราไม่เห็นหรอก เป็นทาสอยู่ กว่าเราจะเรียนรู้ถึงจิตใจตัวเอง กิเลสมันอยู่ที่จิต ต้องเรียนรู้ให้ถึงจิตใจ เราเห็นมันพอเราเห็นมัน มันถึงจะกลัวเรา เราไม่เห็นมัน มันก็แอบอยู่ในใจเรา เป็นเจ้านายเรา ตกเป็นทาสโดยไม่รู้ตัว ฉะนั้นเวลากิเลสเกิด ให้รู้ทันไว้ ให้เห็นมันไว้ มันกลัวการเห็น ถ้าเราไม่เห็นมัน มันก็บังการความคิด คำพูด การกระทำ แล้วมันก็พอกพูนมากกว่าเก่า กิเลสมันเติบโตได้ กุศลก็เติบโตได้ แต่กิเลสมันโตไวกว่า มันเหมือนวัชพืชวัชพืชมันโตเร็ว ไม่ได้ตั้งใจเลี้ยงมันสักหน่อย มันโตเอาๆ ต้นไม้ดีๆ โตยากต้องดูแลมาก กุศลนี้เหมือนกันจะพัฒนามันขึ้นมา ต้องดูแลมาก ทำไม่เป็นอย่างนั้น เพราะพื้นฐานพวกเรา อกุศลมันเยอะ อกุศลหลายๆ จะพัฒนาให้เป็นกุศล แหม มันลำบาก แต่ถ้าเราเคยฝึกฝนมาหลายภพหลายชาติ กุศลมีกำลังกล้า การทำกุศลให้

พัฒนาขึ้นไป ไม่ลำบาก แต่ทำชั่วลำบาก สร้างกิเลสลำบาก เราไม่ต้องเข้าข้างตัวเอง เราวัดใจตัวเองว่า เวลาเราจะทำชั่วลำบากไหม ถ้าทำได้หน้าตาเฉย แสดงว่าโอโหพื้นฐานย่าแย่ ถ้าจะทำชั่วแล้วรู้สึกลำบาก แสดงว่าพื้นฐานเราดี จิตเรามีกำลังของกุศลอยู่เยอะมาก คนที่เป็นผู้มีปัญญาฆ่ากิเลสได้แม้มีชีวิตอยู่แค่วันเดียว ก็ยังดียังประเสริฐกว่าผู้ไร้ปัญญาใจไม่มั่นคง อยู่ผ่าน ๑๐๐ ปี พระพุทธเจ้าถึงบอก คนดีทำได้ง่าย ทำชั่วยาก คนชั่วทำได้ง่าย ทำชั่วง่าย เราวัดตัวเราเอง ไม่ต้องให้ใครมาวัดหรอก เวลาเราจะทำความดีอะไรสักอย่าง ยากไหม อย่างจะตื่นมาเข้าวัด มาฟังธรรมอะไรอย่างนี้ ยากไหม หรือมีความสุขที่ได้ทำความดี หรือต้องทรมานมาก เคี้ยวเชื้อมากกว่าจะเลื้อยขึ้นมาได้ วัดใจตัวเองไปเลย เวลามีปัญหาอะไรเกิดขึ้น ทะเลาะกับใครสักคนอย่างนี้ อาฆาตเจ็บแค้นนานไหม หรือวางได้เร็ว ถ้าจิตใจเป็นกุศล โกรธเขาแป๊บๆ เห็นความโกรธผุดขึ้นมา แค่เห็นมันก็ไปแล้ว กิเลสมันแพ้การเห็น หรือโกรธใครสักคนหลายปี คิดจะเอาชนะ คิดจะเอาคืนให้ได้ ผูกใจเจ็บพยายบาท ละความพยายบาทก็ละไม่ไหว แสดงว่าจิตมันคุ้นเคยกับกิเลส ต้องเอาศีล สมาธิ ปัญญา ชนะกิเลสได้ย่อมเป็นสุข

สรุปความว่า ปัญญาเป็นเครื่องวินิจฉัยสิ่งที่ฟังแล้ว ที่เป็นข้อความที่ได้ศึกษาเล่าเรียนมา ปัญญาเป็นเครื่องเพิ่มพูนเกียรติคุณ และชื่อเสียง นรชนในโลกนี้ ประกอบด้วยปัญญาแล้ว ย่อมหาความสุขได้ แม้ในท่ามกลางความทุกข์ที่เกิดขึ้น การจะดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้อย่างมีความสุขและปลอดภัย ต้องเป็นผู้ที่เฉลียวฉลาด มีสติปัญญาเป็นเครื่องรักษาตน คนฉลาดมากจะปกครองคนฉลาดน้อย ถ้าหากไม่รู้เท่าทันเล่ห์เหลี่ยมคนอื่น หรือไม่มีปัญญาความสามารถ จะประกอบอาชีพธุรกิจการงานใดก็จะหาความสำเร็จได้ยาก ยิ่งในภาวะปัจจุบันนี้ ถือกันว่าเป็นเครื่องวัดคุณภาพของประชากร ประเทศชาติใดที่หวังความเจริญรุ่งเรือง จำเป็นต้องมีบุคลากรผู้มีสติปัญญา ที่รู้จักศึกษาหาความรู้ใส่ตัว ปัญญาเป็นรัตนะของนรชน เป็นผลช่วยอำนวยประโยชน์มาสู่ตนต่อเพื่อนมนุษย์ทำให้หมดกิเลสตัณหาได้ ไม่ต้องกลับมาเวียนว่ายตายเกิด เสวยกรรมกิเลสวิบากอีกต่อไป. สมดังกระทู้พุทธภาษิตที่ยกไว้เป็นนิเชบพุทฺธเทศ ณ เบื้องต้นนั้น ว่า

ปัญญา สุตฺวินิจฺฉินิ ปัญฺญา กิตฺติสิโลวาทมนิ

ปญฺญาสทฺธิโต นโร อิท อปิ ทุกฺขสุ สุขานิ วินฺทติ.

ปัญญาเป็นเครื่องวินิจฉัยสิ่งที่ฟังแล้ว ปัญญาเป็นเครื่องเพิ่มพูนเกียรติคุณและชื่อเสียง

ในโลกนี้ นรชน ผู้ประกอบด้วยปัญญา แม้ในความทุกข์ก็หาความสุขได้

ดังได้บรรยายมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

ตัวอย่างแต่งเรียงความแก้กระทู้ธรรม ธรรมศึกษาชั้นตรี ระดับประถมศึกษา ชุดที่ ๕ หมวดเบ็ดเตล็ด
สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ปรทุกขุปธานเน โย อุตตโน สุขมิจจติ

เวรส์ศคคส์สกุเ เวรา โส น ปริมุจจติ.

ผู้ที่มุ่งถึงความสุขตนด้วยการก่อทุกข์ให้คนอื่น
เป็นผู้พัวพันอยู่กับการจองเวร ย่อมไม่พ้นจากเวร

บัดนี้ จักได้อธิบายขยายความแห่งพุทธศาสนสุภาษิตที่ยกขึ้นเป็นบทเบื้องต้นนั้นเพื่อเป็นแนวทางแห่งการศึกษาและแนวทางแห่งการปฏิบัติ โดยสมควรแก่อัตภาพและธรรมเป็นลำดับไป

ดำเนินความว่า ผู้ที่มีมุ่งถึงความสุขตนด้วยการก่อทุกข์ให้คนอื่น สุดท้ายความทุกข์นั้นก็ย้อนมาสู่ตนเอง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงสอนให้ระงับเวรโดยวิธีการด้วยความสำรวมระวังความประพฤติปฏิบัติทางไตรทวาร คือทางกาย ทางวาจา และเจตนาความคิดอ่านทางใจ มิให้เป็นการก่อเวร และหากเคยมีเวรต่อกันกับใครผู้ใด ก็ให้เวรนั้นสงบระงับลงได้ ก็จะต้องดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข เพราะว่า ผู้คนและสัตว์โลกอื่นทั้งหลายที่อยู่ร่วมกันในสังคมทุกวันนี้ มักประพฤติปฏิบัติต่อกันในลักษณะเป็นการก่อเวรและก็ผูกใจเจ็บแค้นแล้วก็จะจองเวรซึ่งกันและกัน เป็นเหตุให้อยู่ร่วมกันอย่างโกลาหล ไม่สงบ และเป็นเหตุให้ถึงซึ่งความทุกข์เดือดร้อน ไม่มีที่สิ้นสุด และดูเหมือนจะยิ่งเพิ่มทวีหนักยิ่งขึ้น เพราะความที่ต่างคนต่างขาดสติสัมปชัญญะ และขาดปัญญาอันเห็นชอบ ด้วยอำนาจของกิเลส อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นเหตุให้บุุชชนหลงคิดผิด เห็นผิด จึงประพฤติปฏิบัติต่อกันอย่างผิดๆ จึงยังเป็นผู้พัวพันอยู่กับการจองเวร ย่อมไม่พ้นจากเวร ทำให้มีการกระทบกระทั่ง เบียดเบียน เกียรติยศ ชื่อเสียง ทรัพย์สิน และแม้ชีวิตเลือดเนื้อของซึ่งกันและกัน เป็นการก่อเวร และจองเวรซึ่งกันและกัน ให้ได้รับความทุกข์เดือดร้อนต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด เช่นเดียวกับชีวิตของคนเรานั้น เป็นที่รวมลงแห่งธาตุ ๔ ประการ มีกลิ่น เต็มไปด้วยหนองและเลือด ต้องหมั่นทำความสะอาดชำระล้างอยู่เสมอ ถึงจะพออยู่ได้และไม่น่ารังเกียจ หากแม้ใครที่เป็นคนขี้เกียจ ไม่หมั่นอาบน้ำชำระร่างกาย ไม่หมั่นดูแลผิวพรรณให้สะอาดอยู่เสมอ ผิวพรรณของเขาจะไม่สะอาด เศร้าหมอง ที่แย่ไปกว่านั้นคืออาจเกิดโรคขึ้นกับผิวหนัง ทำให้ต้องเสียเงินเสียทองการรักษา ซ้ำยังไม่มีใครอยากคบหาเพราะผิวพรรณน่ารังเกียจ ดังนั้น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่เราจะต้องขยันทำความสะอาดร่างกายผิวพรรณของตนเองอยู่เสมอ เพื่อไม่ให้เกิดมลทินขึ้นกับผิวพรรณ เช่น โรคต่าง ๆ หรือความเศร้าหมองแห่งผิวพรรณ ท่านเปรียบได้ดังคนมั่งมี ก็ล้มจมได้เพราะติดนิสัยเกียจคร้าน เหมือนคนเกาะท่อนไม้เล็ก ๆ จมลงในทะเลนั้นนั้น คนเราควรชำระจิตใจให้ใสสะอาดด้วยหลักธรรมคำสอนแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย จะได้ดำรงใสสะอาดทั้งภายนอกและภายใน

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มาใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

ปริตติ ทารุมารุห ยถา สีเท มหณณเว

เอวํ กุสิตมาคคม สารุชีวิปี สิทติ.

คนมั่งมี ก็ล้มจมได้เพราะติดนิสัยเกียจคร้าน

เหมือนคนเกาะท่อนไม้เล็ก ๆ จมลงในทะเลนั้นนั้น

อธิบายความว่า ผู้ครองเรือน ก็คือ ฆราวาสทั่ว ๆ ไป ที่ไม่ได้เป็นบรรพชิต เรียกว่า ผู้ครองเรือน คือผู้ที่ต้องบริหารครอบครัว ต้องทำมาหาเลี้ยงชีพ เพื่อประคับประคองชีวิตให้อยู่รอด ต้องดูแลรับผิดชอบบุคคลทั้งหลายในครอบครัว หรือผู้อยู่ภายใต้การปกครองของตน จะเป็นคนมั่งมี ก็จะนำตนเองไปสู่ความล้มจมได้ เพราะติดนิสัยเกียจคร้าน เปรียบได้เหมือนคนเกาะเพียงท่อนไม้เล็ก ๆ ลอยคออยู่ไม่ได้ต้องจมลงในทะเลนั้นนั้น ตรงข้ามกับผู้ครองเรือนที่มีความขยัน ครองเรือนด้วยดี คือขยันทำมาหากิน ขยันทำงาน หารายได้มาจุนเจือครอบครัว งานหนักก็เอา งานเบา ก็สู้ ไม่เกียจคร้าน ย่อมจะสามารถหาทรัพย์สินมาจุนเจือครอบครัวได้ ผู้ที่มีความ

ขยันอดทนดังที่กล่าวมา ค่อย ๆ หาทรัพย์และสะสมทีละน้อย ย่อมจะกลายเป็นผู้มีทรัพย์มากได้ในที่สุด เหมือนปลวกที่คาบดินมาก่อเป็นจอมปลวก คาบมาทีละน้อย ทำไปทีละน้อย ก็กลายเป็นจอมปลวกใหญ่ได้ เพราะความขยัน ดังนั้น ผู้ครองเรือนทั้งหลาย ไม่ควรเกียจคร้านในการทำงาน ควรขยันขันแข็ง หนักเอาเบาสู้ ไม่เกียจงาน ไม่ละทิ้งหน้าที่ จึงจะสามารถครองเรือนให้ดีได้ หรือเมื่อเขาเบื่อหน่ายการครองเรือนจะออกบวชเป็นบรรพชิต การบำเพ็ญเพียรเพื่อขัดเกลาจิตใจของเขาให้ปราศจากกิเลส เพื่อกำจัดกิเลสให้หมดไปจากจิตใจ โดยการปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ก็เป็นไปได้โดยยากดีเพราะมีความขยันหมั่นเพียรเป็นพื้นฐานของชีวิตอยู่แล้ว แม้เขาเป็นผู้ที่ต้องการพ้นไปจากความทุกข์ ย่อมปฏิบัติตนเองอย่างเคร่งครัดตามที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสั่งสอนไว้ ไม่ทำข้อที่พระองค์ทรงห้าม ทำตามที่พระองค์ทรงบัญญัติอย่างเคร่งครัด เมื่อเป็นเช่นนี้ ขวัตรปฏิบัติของผู้นั้นย่อมสมบูรณ์บริบูรณ์อยู่เสมอ ไม่ขาดตกบกพร่อง เป็นผู้งดงามด้วยข้อวัตรปฏิบัติ เป็นผู้ที่ไม่หลงผิดเข้าใจสิ่งไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และเห็นสาระว่าไม่เป็นสาระ มีความรู้เป็นผู้มีความคิดเห็นผิด ๆ ติดเป็นนิสัย ย่อมไม่ประสบพบสาระ น่ายกย่องเลื่อมใส เป็นผู้สร้างประโยชน์ให้แก่ตนเองและสังคมได้เป็นอันมาก มีความบริสุทธิ์แห่งจิตใจผุดผ่องแห่งจิตใจ คือภาวะที่จิตปราศจากอกุศล สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน ขุททกนิกาย ธรรมบท ว่า

อสาเร สารมตโน สาเร จาสารทสลิโน

เต สาริ นาธิจจนติ มิจฉาสงกปปโคจรา.

ผู้ที่เข้าใจสิ่งไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ และเห็นสาระว่าไม่เป็นสาระ

เป็นผู้มีความคิดเห็นผิด ๆ ติดเป็นนิสัย ย่อมไม่ประสบพบสาระ

อธิบายความว่า ผู้เห็นผิดกับผู้เห็นถูกได้รับผลต่างกัน พระศาสดาทรงสดับค่านั่นแล้ว ตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย สยอชย ถือสิ่งที่ไม่มีสาระว่า 'มีสาระ' และสิ่งที่มีสาระว่า 'ไม่มีสาระ' เพราะความที่ตนเป็นมิจฉาปฏิญญิ. ส่วนเธอทั้งสอง รู้สิ่งเป็นสาระโดยความเป็นสาระ และสิ่งอันไม่เป็นสาระโดยความไม่เป็นสาระ ละสิ่งที่ไม่เป็นสาระเสีย ถือเอาแต่สิ่งที่เป็นสาระเท่านั้น เพราะความที่ตนเป็นบัณฑิต" ดังนี้แล้ว ได้ทรงภาษิตพระคาถาเหล่านี้ว่า "ชนเหล่าใด มีปกติรู้ในสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็น สาระ และเห็นในสิ่งอันเป็นสาระว่า ไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้น มีความดำริผิดเป็นโคจร ย่อมไม่ประสบสิ่งอันเป็นสาระ. ชนเหล่าใด รู้สิ่งเป็นสาระ โดยความเป็นสาระ และสิ่งไม่เป็นสาระโดยความไม่เป็นสาระ ชนเหล่านั้น มีความดำริชอบเป็นโคจรย่อมประสบสิ่งเป็นสาระ มีความหมายว่า สภาพนี้คือ ปัจจัย ๔ มิจฉาปฏิญญิมัตถุ ๑๐ ธรรมเทศนาอันเป็นอุปนิสย แห่งมิจฉาปฏิญญินั้น ชื่อว่าเป็นอสาระ, ผู้มีปกติเห็นในสิ่งอันไม่เป็นสาระ นั้นว่า "เป็นสาระ สภาพนี้ คือ สัมมาปฏิญญิมัตถุ ๑๐ ธรรมเทศนาอันเป็นอุปนิสยแห่งสัมมาปฏิญญินั้น ชื่อว่าเป็นสาระ, ผู้มีปกติเห็นในสิ่งที่เป็นสารถนั้นว่า "นี่ไม่เป็นสาระ. ชนเหล่านั้น คือผู้ถือ มิจฉาปฏิญญินั้นตั้งอยู่ เป็นผู้มีความดำริผิดเป็นโคจร ด้วยสามารถแห่งวิตกทั้งหลาย มีกามวิตกเป็นต้น ย่อมไม่บรรลุสัสสสาระ สมาธิสาระ ปัญญาสาระ วิมุตติสาระ วิมุตติญาณทัสสนสาระและ พระนิพพานอันเป็นปรมัตตสาระ. รู้สารถมีสัสสสาระเป็นต้นนั้นนั่นแล้ว "นี่ชื่อว่าสารถ" และรู้สิ่งไม่เป็นสารถ มีประการดังกล่าวแล้วว่า "นี่ไม่เป็นสารถ." ชนเหล่านั้น คือบัณฑิต ผู้ยึดสัมมาทัสสนะอย่างนั้นตั้งอยู่ เป็นผู้มีความดำริชอบเป็นโคจร ด้วยสามารถแห่งความดำริทั้งหลาย มีความดำริออกจากกามเป็นต้น ย่อมบรรลุสิ่งอันเป็นสารถ มีประการดังกล่าวแล้วนั้น. ธรรมดาคนเราเกิดมาย่อมต้องพึ่งพาอาศัยกันเป็นธรรมดา คนอื่นอาศัยเราได้ เราอาศัยคนอื่นได้ เป็นเรื่องปกติ แต่ไม่มีใครที่จะสามารถอาศัยคนอื่นได้ตลอด ไม่มีใครที่จะให้เราอาศัยได้ตลอด สุดท้ายทุกคนต้องอาศัยตัวเองเป็นหลัก ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า "การที่เป็นคนติดนอน ชอบสังสรรค์ ไม่ขยัน เกียจคร้าน โกรธง่าย นั้น เป็นทางแห่งความเสื่อม" คือไม่มีใครอื่นที่จะเป็นที่พึ่งให้เราได้ตลอดไป ตัวเราเองเท่านั้นที่จะเป็นที่พึ่งของตัวเราได้ตลอดกาลและตลอดไป คนอื่นเขาไม่ต้องการช่วยเรา หรือเขาล้มหายตายจากไปแล้ว

สมดังพุทธศาสนสุภาษิตที่มากใน ขุททกนิกาย สุตตนปิฎก ว่า

นิพทาสีลีสภาสีลีนุญญาตา จ โย นโร

อลโส โกรธปณฺญาโณ ตํ ปราภวโต มุขํ.

การที่เป็นคนติดนอน ชอบสังสรรค์ ไม่ขยัน เกียจ

คร้าน โกรธง่าย นั้น เป็นทางแห่งความเสื่อม

อธิบายความว่า บุคคลที่เป็นญาติพี่น้อง สืบสายโลหิตมาด้วยกัน หรือสืบสายมาจากนามสกุล ทั้งข้างพ่อและข้างแม่ ซึ่งคนในวงศ์ตระกูลเดียวกันนี้ หากมีผู้ใดผู้หนึ่ง ทำความเสียหายเกิดขึ้น เพราะการที่เขาเป็นคนติดนอน ชอบสังสรรค์ ไม่ขยัน เกียจ คร้าน โกรธง่าย นั้น เป็นทางแห่งความเสื่อม ไม่สามารถยับยั้งจิตใจบางคนไปก่อคดีความจนถึงถูกจับไปติดคุก มีชื่อและนามสกุลไปปรากฏในบัญชีของเรือนจำ จะเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อมเสียไปถึงวงศ์ตระกูล หรือไม่เช่นนั้น ทำตนเป็นคนเกียจคร้าน เอาแต่เที่ยวเตร่ เป็นนักเลงหัวไม้ มีนิสัยเกะกะเกร คบเพื่อนไม่ดี ติดสุรา ติดยาบ้า เป็นต้น คนเกียจคร้าน หรือจะเรียกให้ละเอียด ก็คือ คนขี้เกียจ มี ๔ ประเภท คือ ขี้เกียจหลังยาว พวกนี้ชอบนอนตื่นสาย หรือยามปกติเป็นคนชอบนอน งานการไม่ทำ ชอบเอาเปรียบคนอื่น ใครจะว่าอย่างไรก็ไม่ค่อยชอบฟัง พ่อแม่สอน เหมือนสืขอให้ควายฟัง, ขี้เกียจติดเพื่อน พวกนี้ไม่ชอบอยู่บ้าน พอตื่นนอนก็หายไปกับเพื่อนแล้ว กลับมาถึงบ้านก็ดึกดื่นเที่ยงคืน อาศัยอะไรไม่ค่อยได้ ถ้าดูค่ามากขึ้น ก็พาลพาโลไม่กลับบ้านเลย, ขี้เกียจมั่งง่าย พวกนี้ทำงานพอเป็นพิธี ดีไม่ดีก็ขี้ขาง ชอบทำงานเอาหน้าให้คนอื่นเขายกย่องว่าตนเป็นคนขยัน ชอบว่าคนอื่น แต่ตนเองทำไม่เป็น, ขี้เกียจเจ้าสำอาง พวกนี้รูปร่างดี แต่งตัวภูมิฐาน ดูเป็นลักษณะผู้ดี แต่ขี้เกียจบรมที่จริงคนเกียจคร้าน มิได้มีแค่นี้ แต่ขอกล่าวนำไว้เท่านั้นก่อน เพราะฉะนั้น ขยันเป็นของหายาก คนขี้ขลาดไม่ค่อยอยากทำ เกียจคร้านทำงานง่ายเขาจึงเลือกทำอย่างนี้ แต่ในเมื่อทำแล้วจะเป็นมลทินแก่ตัวเอง และรวมไปถึงวงศ์ตระกูล จึงไม่ควรทำ ข้อคิด ๑. อยู่ในตระกูล ต้องเพิ่มพูนความขยัน ถ้าไม่ทำให้นั้นเกียจคร้านจะเป็นมลทิน ๒. เกียจคร้านเป็นมารชีวิต ถ้าหลงผิดจะติดบ่วงมาร หากทำความดี ดีจะเป็นของท่าน คนไม่เกียจกล้านแม้ฟังคนอื่นไม่ได้ แต่เราเองนี้แหละที่จะเป็นคนไม่รู้ที่ฟังเราควรทำในใจไว้เลยว่า ไม่ควรอาศัยคนอื่นเป็นอยู่ คือไม่ควรมองมือเรารอแต่จะอาศัยคนอื่น トラบใดที่ยังมีลมหายใจ ควรชวนช่วยทำทุกอย่างด้วยตนเอง สร้างเนื้อสร้างตัว สร้างฐานะด้วยตนเอง แล้วเราจะเป็นที่พึ่งให้ตัวเราเองได้ ถ้ามีแต่รออาศัยคนอื่น เมื่อถึงคราวที่คนอื่นเขาไม่ต้องการช่วยเรา หรือเขาล้มหายตายไป เราจะดำรงอยู่บนโลกนี้ได้อย่างมีความสุขเพราะบุญกุศล แม้ตายไปแล้ว จะไปสู่สุคติภูมิได้ด้วยดีที่ทำมาทั้งในอดีตและปัจจุบัน

สรุปความว่า ความสุข เป็นสิ่งดี แต่สุขเราทุกข์เขาไม่ดี อย่าแสวงหาความสุขใส่ตนบนความทุกข์ตรมของผู้อื่น อย่าเอาตัวรอดด้วยการทำให้ผู้อื่นไม่รอด เห็นใจผู้อื่นบ้าง รู้หัวอกผู้อื่นบ้าง สนใจความรู้สึกผู้อื่นบ้าง เอาใจเขามาใส่ใจเราบ้าง งดผลข้างเคียงสิ่งที่เราทำไปบ้าง ผลแห่งความสบายชั่วคราวของเรา อาจนำความทุกข์แสนสาหัสไปให้ใครต่อใครก็ได้ อย่าเห็นแก่ได้ฝ่ายเดียว เพราะจะ “ได้ไม่นาน” และการเบียดเบียนเป็นเวรอย่างยิ่ง การพัวพันกับเวรย่อมไม่สนุกเลย แม้ความสุขให้ผู้อื่นบ้าง แบ่งปันความอาทรให้ผู้อื่นบ้าง เจือจานน้ำใจให้ผู้อื่นบ้าง คิดดูสักนิดเพ่งพิศก่อนทำ ร้อนเขาร้อนเราไม่ทำ ร้อนเขาเย็นเราไม่ทำ เย็นเขาร้อนเราไม่ทำ เย็นเขาเย็นเราจึงทำ ไม่เป็นคนติดนอน ชอบสังสรรค์ ไม่ขยัน เกียจ คร้าน ไม่โกรธง่าย เป็นทางแห่งความเจริญ สมดังกระทู้พุทธภาษิตที่ยกไว้เป็นนิเชบพุทฺธเทศ ณ เบื้องต้นนั้น ว่า

ปรทุกฺขุปฺธานน โย อตฺตโน สุขมิจฺจติ

เวรส์ตคฺคส์สฺสฺสฺส โวรา โส น ปริมุจฺจติ.

ผู้ที่มุ่งถึงความสุขตนด้วยการก่อทุกข์ให้คนอื่น

เป็นผู้พัวพันอยู่กับการจองเวร ย่อมไม่พ้นจากเวร

ดังได้บรรยายมาด้วยประการฉะนี้ ฯ

เจริญในศีลธรรมดับทุกข์เข็ญ
เหมือนไฉยารักษาโรคหายเร็วพลัน
เจริญไว้ศีลธรรมนำความสุข
หมดนิเวรณฺถอนรากวิบากร้าย

ใช้ให้เป็นดับร้อนเพื่อผ่อนผัน
กายใจนั้นผ่อนคลายหายทุกข์ร้อน
หมดซึ่งทุกข์ดับกิเลสทเวษหาย
หากทำได้สบายจริงทุกสิ่งเอย

พระอาจารย์สมชาย มนาโป ผู้เรียบเรียง